

**ЎЗБЕКСТАН ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИНИҢ «ХАБАРШЫСИ»**

С. КАМАЛОВ

**ВАМБЕРИ
ҚАРАҚАЛПАҚЛАР
ТУУРАЛЫ**

Нөкис-1995

Ўзбекистон Илимлар Академияси Қарақалпақстан бөлиминин
«Хабаршысы»

С. КАМАЛОВ

ВАМБЕРИ ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ТУЎРАЛЫ

(„Хабаршы“ журналының 1995 жыл
4-санына қосымша)

Нөкис—1995

С. Камалов.
Вамбери Қарақалпақлар тууралы—Нөкис, 1995 ж.

Академик С. Камалов тәрәпинен жазылган бул жумыс Қарақалпақстанның өткен ХІХ ғасырдеги тарийхын үйрениўде жаңлы дерек болатуғын мийнетлердиң бири болып есапланады. Өткен ғасырдиң орталарында Венгрияның уллы алымы академик Г. Вамбери ҳазирги Қарақалпақстанның көп жерлерин аралап, бундағы халықлардың турмысын өз көзи менен көрип, сол ХІХ ғасырдиң өзинде көргенлерин жазып европа тиллеринде бирнеше ғасырдиң орталарында Венгрияның уллы алымы, академик тирилген Қарақалпақлар ҳәм Қарақалпақстан тууралы қызық мағлыўматларды жыйнап, оларға тарийхый түсиндирмелер берип, усы китапшаға киргизген.

Бул китапша тек тарийхшылар ушын ғана емес, көплеген оқыўшылар ушын да қызықлы болыўы керек, өйткени бунда бурын көпшиликке кең түрде мәлим болмаған мағлыўматлар баян етиледі.

Пикир билдирияўшилёр: **Х. Хамидов** — филология илимлериниң докторы, профессор, ӨЗИА хабаршы — ағзасы
Б. А. Қощанов — тарийх илимлериниң докторы
К. С. Сарыбаев — профессор

Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминиң «Хабаршы» журналының 1995 жыл № 4 (қосымша)

КИРИСИҮ

Қарақалпақлар хәм Қарақалпақстан тууралы көбирек мағлыұмат берген XIX әсирдеги Батыс Европаның белгили Венгрия илимпазы (Герман) Вамбери болып есапланады. Ол XIX әсирде қарақалпақлардың арасында болып олардың жағдайын өз көзи менен көрген алым. Оның мийнетлеринде қарақалпақ халқының келип шығыуы, хәм этнографиясы тууралы мағлыұматлар ушырасады. Сонлықтан, ол мағлыұматлардан белгили тарийхшылар П. П. Иванов хәм Т. А. Жданко жақсы пайдаланған. Бирақ, Вамберидің илимий мийнетлери XIX әсирде немец, англичан тиллеринде баспадан шыққан хәм олардың көпшилги сол заманда тек рус тилине гана аударылғанлықтан бизиң Қарақалпақстан оқыўшыларына еле толық мәлим емес. Соның ушын биз Вамберидің мийнетлериндеги қарақалпақлар тууралы мағлыұматларын кең көлемдеги оқыўшыларға мәлим етиў ушын усы китапшамда жариялаўды алдымызға мақсет етип қойдық.

Бирақ, Вамбери қарақалпақлар хәм Қарақалпақстан тууралы мағлыұматларды пүтин бир китап етип жазбағанлықтан көп китапларының ишинен жыйнап, тутас қолбине әкеліўге туўра келди. Сонлықтан биз айырым жерлерде мағлыұматлардың тиккелей аудармасын берип отырмастан, оның мазмунын беріў менен шеклендик. Сонда-да бизиң ойымызша Венгрия алымының мағлыұматлары қарақалпақ хәм Қарақалпақстан тарийхы менен қызығыўшылар ушын пайдалы екені сөзсиз.

Бул мағлыұматларды баянламастан бурын биз усы кирисепмизде оның авторы Армен (Герман) Вамбери тууралы қысқаша мағлыұмат берип өтиўди мақул көрдик. Бул мағлыұматларды биз Э. К. Пименованың 1928 жылы Ленинградта баспадан шыққан «Жизнь и приключения Вамбери» деген китабынан, Н. Тихоновтың 1957 жылы шыққан «Вамбери» деген китапшасынан хәм 1962 жылы Москвада шыққан «Историческая энциклопедиядан» (947 бет) алдық.

Вамбери Армен (Герман) 1832 жылы 19 мартта Венгрияның бир ауылында еврей шанарағында туўылған. Жаслайында әкеси өлип апасының қолында тәрбияланған. Туўылған ауылында бас-

ланғыш мектепти тамамлағаннан соң Венгриядағы Ниске деген қалаға келип, Монастыр (Монахтардың жер хәм ширкеулік шөлкеми) мектебине оқыуға киреди.

Вамберидиң жас уақтында аяғына жара шығып, аяғы тақымына қатып қалып балдақ пенен жүретуғын болады. Ақсақ деп балалар оны масқаралап, сау аяғын қағып жиберип жығып үстнен масқаралап күлип жүрген.

Бир күни Вамбери бундай қорлыққа шыдамай, ғәзепленип әкесиниң қәбирине барады хәм балдағын терекке урып сындырып енди балдақсыз жүремен деп таяққа сүйесип, аяғының аұырыуына қарамастан жүрип кетеди. Тақымына қатып қалған аяғы кем-кемнен жаздырылып, жерге тийсетуғын болады, бірақ ол тек ақсап жүретуғын халға ериседи.

Вамбери кишкене уақтынан баслап шет тиллерди үйрениуди алдына мақсет етип қояды. Монастыр мектебинде латын, немец тиллерин үйрениуге үлкен дыққат аударады. Кейин ол Монастыр мектебинен үйине келеди. Бираз уақыттан соң ол билим излеп, биротала үйнен жолына шығып кетеди. Ол, Пресбург қаласына келип, көп адам жыйналған жерлерге барып, оқыу ушын келдим хәм оқытушы болып та ислеимен деп деп айта береди. Өзиниң алған билими тууралы гүуалығын көрсетеди. Ол сол күнлери латын, немец, венгер, еврей тиллерин жақсы билетуғын еди. Ол Мырза Леви дегенниң үйине, оның баласын оқытатуғын оқытушы болып киреди. Усы күнлери оның өзи француз тилн үйрениуге үлкен кеуил бөледи. Бірақ ол аұырғаннан соң Мырза Леви Вамбериди үйинен шығарып жибереди. Ол жұмыссыз қалады. Еки хәпте Монастыр кеселханасында жатып тәуир болған соң бир ғаррының үйине жұмысқа орналасады. Ол уақытта Вамбери 14 жасында еди хәм бес тилди билетуғын болып еди.

Вамбери халықтың ишинде таралған Азиядағы ески мәдьярлар тууралы әңгимелерди ықласы менен тыңлап, венгерлердиң сол ағайынлерин көриуди хәм олардың тиллерин үйрениуди әрман ететуғын еди. Ол Азияға барыуға таярлықлар көриу ушын Пресбургтан Будапештке келеди. Ол уақытлары оны Будапешт емес тек Пешт деп атайтуғын еди. Пештке келгеннен сонда Вамбери тиллерди үйрениуди дауам етти. Бул қалада ол рус, дат, италая, персия, испан тиллерин үйренип сол тиллерде жазылған шығармаларды оқый баслады.

Пештен Вамбери Венаға өтеди. Күн көриудиң қыйыншылығына қарамастан Фрак Шенфельд деген хаялдың үйинде жүргенде бар ықласы менен тил үйрениуди дауам етип, Шығысқа қарай саяхат етиуди әрман етеди.

Ол Венедан дәслеп Константинопольға өтеди. Оннан кейин Стамбулға келеди. Тез арада түркше сөйлесип кетеди. Қалада жүргенде «Ғәрип Ашық» дәстанынан үзіндилерди түркше айтып жү-

реді. Арадан төрт жыл өткенде, яғни 18 жасында Вамбери түрк тилин түрклердің өзінде жақсы билетуғын болып шығады. Европа тиллерін үйренуі үшін Вамбери менен әмелдарлар хәм басқа атақлы адамлар таныса баслайды. Тез арада Вамбери аш жалаңаш жүрген арық баладан мықты, қарны тоқ түрке айналады. Түрк тилин хәм турмысын жақсы билгенлиги үшін оған Решад Эфенди («Исенимли» «Мырза») деген ат береді. Оны мәмлекетлік жұмыстарға шақырады, бірақ ол бас тартады. Мең он жыл қыйланып тил үйренгенде әмелдар болуы үшін емес, Шығысты үйренуі үшін усы қыйыншылықты жеңгенмен дейди. Ол Стамбулда моллашылықты үйренеди.

Вамбери Стамбулдан Қара теңиздің жағасында жайласқан Трапезунд қаласына келеді. Усы жерден кәрұан жолы менен Персияға баруы мүмкін еді.

1863 жылы Вамбери 31 жасында Орта Азияға баруға таярлық жүргізуі үшін Иранға келеді. Ол Тегерандағы досты Түркия елшиси Гайдар—Эфендиге келип, Хийұа хәм Бухараға баруы мақсетлерін айтып береді. Оған Гайдар—Эфенди:—хеш қайда бармайсаң, Усы ақсақ аяғың менен мынлаған шөлистанлықты қалай жүрп өтесей. Сени Азиялылар тутып алып күлшиди көккеш ушырады ямаса аяғыңнан асып қояды. Мен саған бул мақсетиди иске асыруға урықсат етпеймен, ол жақтан хеш бир Европалы адам қайтып келмеген,—дейди. Вамбери оған: «сениң урықсатыңның кереги жоқ. Иранда мен турмайман бәри бир Орта Азияға кетемен. Мен 15 жыл удайына аш-жалаңаш жүрдим, сонлықтан оған шыдайман. Аяғым ақсақ болса—да шауып баратырған аттың үстине ырғып мнен аламан, түйегеде минемен. Үйсиз-жайсыз, қарақшылардың арасында жүриу мени жүдә қыстырады,—дейди.

Онан соң Вамбери елшіхананың докторы Бимзенштейинге барады.

— Вамбери, сен Бухараға бармақшы екенсеңғой,—дейди ол.

— Аўа, бараман.

— Ол қалада Майор Коноллидин болғанын билесеңбе... дейди Бимзенштейин.

Болғанда не?— дейди Вамбери.

— Оның басын Әмирдің Минәретине қыстырып қойған ғой. Оның изинен Стодарт кеткен еді. Оны Найза менен шаншын өлтирген ғой.

— Доктор, ол қалада басқаларда болғанғой.

— Аўа болған. Блоквильди түркменлер табанына қоз басып, қолларын сындырған. Вайсбериде жоқ болып кеткен.

— Мен кишипейил адамман, доктор. Мен даңқ излеуі үшін баратырғаным жоқ. Мен илим үшін өзимди құрбан етпекшимен.

Мен Бухараны көргім келеди. Мен өзимдеги бир қасиетке ишенемен.

— Ол қандай қасиет?—деди доктор.

— Мен өзимди өзим бийлеп тута аламан—деди Вамбери.

— Онда яқшы, кетер алдында маған келип кетерсең,—деди

Бимзештейини.

Вамбери Тегеранда дәруишлердің арасында үш ай жүрип, дәруиш ролін атқарады. Олардың қылықтарын үйренеді.

Арадан біраз уақыт өткеннен соң, түнде бір адам доктор Бимзештейиниң есигін қағады. Ол есигін ашып қорқып кетеді.

— Кімсең,—деп сорады ол.

— Эфенди қорқпаңыз мен әпиуайы дәруиш Ходжа—Махмуд Решад-Эфендимен, мен хәзиреті Бахауаддиниң қәбирине баратырман, дейди ол адам.

Онан соң ол адам доктордың креслосына отырып алып күле баслайды. Ол Вамбери екен. Басында қара киіз қалпақ, үстіндеги шапанының шалғайлары жалбыр-жалбыр жырттық. Беліне түрлі-түрлі жиілерді байлап, беліне келте сапты кишкене балта қыстырылған. Жеңінің ишине жылқының құйрықтары көрініп тұр.

Мен саған кишкене сыйлық бермекшімен. Мынау үш дана стрихнин (уу) қутылыуға хеш пажы болмай қалған жағдайда қолланарсаң дейди.

— Рахмет,—деп Вамбери үш қумалақ стрихнинди алып есикке қарай жүреді хәм шығар алдында доктордың жүзіне тигіліп қарап тұрып, доктор қандай қыйып болса да мен ол жаққа кетип баратырман. Бірақ... дейди де нзин айтпай шығып кетеді.

Вамбери Орта Азияға барып келгеннен кейін усы докторға келип баяғы берген үш қумалақ стрихнинди қолданыуға туура келмеді,—деп доктор Бимзештейинге қайтып береді. Доктор хайрап қалады хәм Вамбериден:

— Баяғыда кетип баратырғаныңызда, бірақ... деп кейін айтпай кетип едің. Сонда не демекши болып едің?—деп сорады. Вамбери сонда мен:

— бірақ өлмей өмір сүриуге хеш нәрсе жетпейді—гой демекши едим,—дейди.

Солай етип 20 дан аслам тил билетуғын алым Г Вамбери 1863 жылдың 28 мартынан—ноябрь айларына дейін дәруиш болып Хийуа, Қоңырат, Үргенч, Бухара, Самарқанд, Карши, Герат қалаларына барып қайтып Тегеранға келеди. Онда 1864 жылдың март айының 28 ине дейін болады. Ол усы қалалар арасындағы еки мыңға жақын километрлік қәуипли жоллардан шыға басып өтеді. Қыйын жол азабынан хәм басқа ушырасқан машақатлардан, қәуип-қәтерлерден аман есен шығыуға Вамбериң айтыуы бойынша түрк, парсы, араб тиллерінде хәм олардың түр-

ли диалектлеринде жақсы сөйлей алатуғынлығы жәрдем берген. Қандай қәуипли адам болса-да, егер тиллесіңге келсе ол маған зиянын тийгізе алмайтуғын еди—дейди Вамбери. Сол 1863 жылы Самарқанға барғанда ол, Бухара Эмири—Эмир Мозаффар—Әд-дин менен ушырасады. Эмир оннан қәуипленип сен кімсең өзиң деп сауал береді. Вамбери:—мен саяхатшыман,—деп жууап береді. Эмир:—ақсақ аяғың менен қалай саяхат қыла аласаң?—дейди. Сонда Вамбери Эмирге сизиң бабаңыз Эмир Тимур ақсақ болыуына қарамастан хәтте дерлик пүткил дүньяны жаулап алған ғой деп жууап береді. Бухара Эмири бул жууапқа уақты хош болып оған 30 дукат (Тилла) сыйлық береді.

Хийуа ханы Сейдмухаммед пенен ушырасқанда да Вамбери оның дыққатын өзине аударарды.

Ханның мәхремлериниң бири Шукурулла бий Сейдмухаммедке Вамберили мусылман диниң жақсы билетуғын алым адам деп мағлыұмат береді. Хан оны қабыл етеди хәм Хийуаның ең үлкен ахуны менен мәселе айтыстырады. Вамбери басым келеди. Хан оған 20 дукат хәм бир ешекти инам етеди. Ол ешекти алады да, пұл дәрүйишке зиян тийгізеді деп дукатты алмайды, хан буған ыразы болады.

1. Вамбери Ислам диниң Стамбулда моллашылық оқыуда оқып үйренген хәм намаз оқыуды жақсы билген. Бул оны түрли қәуетерликтен аман сақлаған. Вамбери Хийуаға келгенде дәрүйишлер менен бирге Кәрұанға ерип келеди. Сол Кәрұандағы адамлардын ишинде бир аўған адамы болады. Сол адам удайына Вамбери-ден гүман етип усы адам кәпир деп жүреді. Бир күни Вамбери намазға уйып отырғанда аўғанлы адам Кәрұан басы менен оның қасына келеди. Ол Вамберили усы адам кәпир, оны хәзир өлтиремен дейди. Сонда Кәрұан басы сен ондай қылма! Сен бул адамның намазға уйыуына қара. Қуйып қойған тастай болып қыймылдамастан қуда талаға берилип уйып турғой! Бул хәқыйқый мусылман, мусылманды өлтирнү гүна дейди. Аўғанлы адам пикири-нен қайтады. Бирақ, буны Хийуаға барғаннан соң әшкаралай-ман дейди.

Сол аўғанлы адам өзп қояншық кеселименен аўырады. Үш-күн төрткүниен еси-түсиң билмей жығылып аўзы көпирип қыйна-лып жатып қалады екен. Сонда Вамбери оған азғана триек берип хәр сапары оны келе қылып алады екен. Бирақ, тәўир болыудан Вамбериге кәпирсең деп доқ қыла береді екен. «Егерде қояншығы тутқан уақытта триектиң орнына Бимзенштейнниң берген қумалағының биеўин бергенимде ол қашанақ ол дүньяға кеткен болар еди. Бирақ мен ондай ислемедим. Бәри бир Хийуаға барғаннан кейин ол мени әшкаралауға урынды, бирақ хан оған исенбеді оның өзин көк ешекке терис мингизип Хийуаның кө-

шелеринде «сарсаң кесек» етиўди буйырды» деп жазады Вамбери.

Вамбери тил үйрениўге оғада үлкен әҳмийет берген адам. Тил адамзаттың өз-ара қатнасында оғада үлкен хәм күшли құрал деп баҳалаған. Егерде бир миллеттиң адамы екнши миллеттиң ишине сол миллеттиң тилин олардың өзлериндей билип барса хәм олар менен бирге жасайтуғын болса, оны басқа халықтың ўәкили деп ҳеш ким айтпайды, оны өзимиз деп есаплайды, миллет шегарасы билинбей кетеди»,—дейди. Усы пикирин ол Орта Азияға ислеген саяхатында ис жүзинде дәлиллейди. Алымның бул нәсияты бизиң ҳәзирги заманымызда үлкен әҳмийетке ийе.

Вамбери усы саяхатында Қарақалпақстанға келеди хәм қарақалпақлар менен де танысады. Соның ушын ол өз илимий мийнетлеринде қарақалпақлар туўралы өзиниң көзи менен көргенин жазған.

Қарақалпақлар хәм Қарақалпақ жери туўралы мағлыўматлар Вамберидиң төмендеги илимий мийнетлеринде ушырасады хәм биз усы китапшамызды жазарда усы дереклерден пайдаландық:

Г. Вамбери. Путешествие по Средней Азии 2 изд. М. 1874.

Г. Вамбери. Очерки Средней Азии (дополнение к Путешествию по Средней Азии) Москва—1868 г

Г. Вамбери. История Бухары или Трансаксонии (Мавреннахр) с древнейших времен до настоящего Т. 1—2. СПб. 1873 г.

H. Vambery Das Türkenvolk in Zeinen Ahnologischen und Ahnographischen Verhältnissen. (Түрк халықларының этнологиялық хәм этнографиялық байланысы) Leipzig, 1855.

Герман Вамбери 1913 жылы 15 сентябрьде 80 жасында дүньядан өткен.

ВАМБЕРИ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЕРИНДЕ

(Хийұадан Қоңыратқа, Қоңыраттан Хийұаға дейін).

Вамбери дәрүиш болып Хийұаға келгенде биз Меккеге барып қиятырмыз, тағы Меккеге барамыз деп айтып жүрген. Бұны есітіп Қоңыраттан Хийұаға келип Медреседе оқып атырған ЫСАҚ деген Молла Вамбериңге:

— Менің де Меккеге барыу нийетімде бар еді, мені де өзің менен бірге алып кет деп өтинеді. Ол келісім береді. Ысақ Молла жүдә қуғаншыл қалады. Бірақ, бизлер Хийұадан Бухараға барыуымыз керек оннан кейін Ауғанстан, Иран, Түркия арқалы Меккеге барамыз,—дейді Вамбери, Ысақ Молла бұған да қайыл болады.

Сизлер Бухараға барыу үшін таярлық көремен дегенше мен Қоңыратқа барып қайтайын,—дейді Ысақ Молла. Сонда Вамбери онда менің менен бірге Қоңыратқа барып қайтаман дейді. Солай етіп Вамбери Қарақалпақтардың жеріне келеді. Бұл ұақыя шама менен 1863 жылдың июнь айына туұра келеді. Вамбери менен Ысақ Молла Хийұадан Қоңыратқа Әмиў арқалы барады да, қайтарсын Гөне Үргенчтің үсті менен Хийұаға келеді. Солай етіп, Вамбери Қарақалпақтың жерінде болғанын, яғни Қоңыратқа барғаны туұралы былай деп жазады: «Ысақ Молла екеуіміз үәделескеннен екі күн соң Жана Үргеничке бардық, өйткені бизлердің мишип кететуғын кемеміз Оксустың¹ сол тусында бизлерді күтіп турыуы керек еді. Кемешилер менен арзан бағаға келістік. Кемениң жүгі де толық емес екен.

Хийұадан Қоңыратқа көбинесе жазда дәрья арқалы барады. Оксустың ағысы пәтлі болса бес күнде барады. Бірақ пәтлі ағыс тек жазда—суў тасқанда ғана болады. Бәхәрде, гүзде суў

¹ Вамбери кітаптарында ұдайына Әмиўдәрьяны оның ески атларының бири болған Оксус деп жазады. Усы жұмысында ол тек бир жерде яғни оның теңізге жақылағанда екіге бөлінген жерінен үлкен тармағын Әмиўдәрья деп атайды С. К.

қайтып ағысы пәсеңлейди, кеме узақ жүреди, ал қыста болса кеме жүрмейди, өйткени Оксусты муз қаплайды...¹

«Бизлердің минген кемемізде бизлерден басқа тағы еки жолаушы хәм төрт кемеши болды.

Дәслеп бизлердің жүзіуиміз жүдә кеўилсиз болды. Кемени еки адам басқарды. Биреуи кемениң басында, екіншиси кейинде отырып қолларындағы таяуы менен кемени удайына дәрья суының қараұйтқан хәм сарғайған жерлерине бағдарлап турды. Кемешилердің айтыуы бойынша дәрьяның суының сондай жерлеринде ағыс патлы болады. Басқарып баратудын таяуы мықлы узын ағаштан исленип уш бетп ескекке усап кетеди. Соны қолға услап кемеши кемени көпшилик жағдайда отырып басқарып барады. Тек қәуипли жерлерде түргелип турады. Хәр еки сааттан кеме басқарыушылар екеу-екеуден алмасылынып турады. Шаршап күнге күйген еки кемеши, дем алған екеўине кемени тапсырып бизлердің шәртегимиздің астына келип, бизлерге оншама унамасада аяқтарын созып жиберип жатыу менен қурылдыға кириседи. Олар екінши гезектегілер шаршағанға дейин уйқлайды. Бизлердің еки жолдасымыздың биреуи, бизиң бахтымызға жүдә сөйлемшек болып шықты. Ол мениң жолдасыма Қоңыратқа барғанша хәр нәрсе тууралы түрли хабарларды тынбастан айтып берип отырды. Ысақ Молла екеуи гейде бирин-бири тоқтаып қойып иркилместен сөйлесип отырғанлығы мениң қызығыушылығымды арттырып, кеўлиме қоным берип отырды.

Оксустың жағалары оншама көз тартарлық көркем емес. Сонда-да 1858 жылы Қоңыраттан Жоқары қарай Жаңа Үргенчекке дейин пароход пенен жүзип барған Бутеновтың жазғанларына салыстырғанда Оксустың жағасындағы көркемлик ҳаққында көбирек айтыу мүмкин.

Бизлер кемеге минген жердеги дәрьяның оң жағында Сахбаз — Велидин (Кәраматлы бақадыр) қулап қалған дийуаллары жатыр.² Ол бир дәуірлерде оғада беккем қорған болған. Бирақ, қалмақлар (монғоллар С. К.) тәрәпинен қыйратылған. Хийўа ханлығындағы халықлардың аңызларында усы қалардың бәрин монғоллар қарабақанаға айландырған делинеди. Хәқыйқаттан да Чингисхан гүлленген Хорезмге үлкен шығын келтирген. Бирақ, елдеги барлық қалаларды солар қыйратқан деу асыра силтеушилик. Дәрьяның ығына қарай тағы азғана жүргеннен соң тастаң салынған қорғанлардың қарабақанасы шығып атырғанын көресен. Ол Гәўир қаласы деп аталады. Мен дәслеп Гәўир дегенде әйемги замандағы Геврлер ямаса отқа сыйынатуғындар деп ойлап едим. Барлық Орта Азияда Гәўир деп армянларды,

¹ Вәмбери «Очерки Средней Азии» (Дополнение к Путешествию по Средней Азии) Москва, 1868. 118—119-бетлер.

² Кейин Шаббаз деп аталған, Қят қаласының дийуаллары, С. К.

ямаса христианларды атайтуғынын билип, жүдә қайран қалдым. Христианлардың Ислам динине дейін, оннан монғоллардың үстемлиги қулағанға дейін бул жерлерде көплеген колониялары болған. Олар Арал көлинен¹ (теңизинен (С. К.) тап Қытайға дейін дауам еткен.

Бағанағы ушырасқан биринши қарабақаналардан (кяттан С. К.) дәрьяның оң жағы менен ыққа қарай Хитайбегн деп аталатуғын тоғай ушырасады. Оның узынлығы үш саатлық жол, тереклери пәскелтеклеу. Ол Оксустан суу қуйылып турған көллердің кеуип кетпеуіне үлкен жәрдемин тийгизип турыпты. Тоғайдың расында ашық жерлер онша көп емес. Сонда да қарақалпақлар қара мал өсириуі ушын өзлестирип алған. Дәрьяның шеп жағасына орналасқан хәулилер изли изинен дизилип баратыр. Барып-барып жағаға жақынлаған жерде көплеген жайлар тығзыланып өзбектин Ташқала деген үлкен ауылы пайда болды. Ол ауыл дәрьядан саға алған Қыличбай деген Каналға жақын жерде жайласқан. Қыличбай каналының аяғы жыланлыдан өтип, кумлыққа барып тиреледи.

Бизлер бир-биримизге диний ертеклер айтып берип, чай қайнатыу, палау асыу менен ўақтымызды өткерип отырдық. Бир ўақытлары әңгимелесип отырып кемешилерден басқаларымыз уйқлап та қалатуғын едик. Ол минутлар менің ушын оғада хәзлик еди. Әййемги Оксустың сарғыш толқынларына қарап отырып, көз алдымда Европаның гүлленген, қайнаған турмысы, жүзлеген парходлар жүзип жүрген дәрьяларын оның айнадай жылтылдаған толқынларын, елеслететуғын едим. Салыстырыуға мүмкин емес айырмашылық. Оксустың бойын жағалай қонған еллердің ортасынан ағып турғаны олардың тиреги. Орта Азиялылардың тәбияты қандай жабайы хәм бойсындырмайтуғын болса, Оксустың ағысы да тап сондай. Түркестанлының жақсы ямаса жаман жағын билиу, қандай қыйып болса бул дәрьяның ултанындағы ойлы-бәлентликтн билиу де сондай қыйын. Ақырында көшпелилер үйін тигетуғын жерди қандай өзгертсе бул дәрья да өзиниң аңғарын тап сондай үзілликсиз өзгертип турады.

Ыққа қарай жүзип баратырғанмыздың екнши күни азанда бизлер Гүрлен қаласының тусынан өттик. Ол қала, дәрьяның жағасынан анағурлым алыста екен. Бирақ, жағада оның Ишимчиран деген кеме тоқтайтуғын ауылы бар екен. Гүрленниң тусында дәрьяның оң жағында Рехимберди – бег Қорғаны жайласқан. Сол жерден Овейс—Қарайис,¹ (Султан Ваись ямаса Қаратау С. К.) басланады. Ол Құлба Шығыстан арқаға қарай созылып жатыр. Биринши көринисинде бул тау бийиклиги хәм турпатына қарағанда Хийўа менен Астрабадтың арасындағы шөлистанлық

¹Вамбери Арал теңизин Арал көли деп жазады, С. Қ.

қа жайғасқан үлкен Балқан тауына ұқсайды. Бірақ, жақынлағанда бірдеңақ оның Балқаннан үлкен екенлігі белгілі болады. Оның үстінде ол Балқанға қарағанда сулыұ өсімдіктерінің көпшілігі менен ажыралып тұрады. Өсімдіктер оның төбелерін жауып тұрады хәм адамның көзіне күтпегенде жағымлы көрінис пайда болады. Таудың бір төбесінде Овейс Карайиннің дусмалдан исленген қәбирі бар. Ол Хийуа халқығындағы адамлар сыйыпатуғын ең атақты кәраматлы жер. Қәбирден оншама алыс емес жерде әулііге қатнаұшылар үшін Рахимберди—бег тәрепинен салынған бір қатар жайлар көрinedi. Усы төбеден бираз шетиректе Мунажат дағы (сыйыныұ тауы) жайғасқан. Ол Амберке (жақсылықтың анасы) деген Кәраматлы хаялдың қәбири. Сунниттерде (тек Мухамедти пайғамбарымыз деп мойындайтуғын мусылманларда С. К.). Кәраматлы хаяллар улыма алғанда аз. Бірақ, соған қарамастан Орта Азияда олардан бір қаншасы бар. Бул бизде Европалылардағы Ислам дини хаялларға меңір-шапаатсыз қарайды деген түсініктің надурис екенлігине жаңа дәлел болады. Кәраматлы Амберке туұралы аңызды мынадай делінген: ол хаял сулыұлығы жағынан Зулехадай, сахыйлығы жағынан Фатимадай болған. Бірақ, оны мусылман дини қабұл еткені үшін, күйеуі—(мусылманшылықтың дүшпаны) үйінен қуып жиберген. Амберке Жаңа Үргенче келип таудың арасында жасырылған. Оның жасырылған жырасына Сууынның бийесі келип сүтін саұдырған. Усының себебинен узақ уақыт жасаған...

Гүрленнен төмен қарай төрт саат жүзгеннен соң Енгі—Ян деген жерге жеттік. Ол топырақты үйін қоршаған, дәрьядан бирым саатлық жолда туратуғын кишкене қорғанша екен. Оннан ары еки саат жүгеннен соң дәрьяның шеп таманындағы Қара үйге усап турған Юмалақ (жумыр С. К.) таудан Жаңа Хытай ұалайты басланады. Оң жағада Овейс—Карайне тауы Оксусқа тақалып келип тұр. Оның жоқарысында қорғанның дийуаллары бар—ең биік Ямпық деген жеринен өтіп бизлер жыраға (усы жердегілердің айтыуы бойынша Қыснаққа) кирдик. Ол Қыснақ бір жағынан Юмалақ (жумыр тау С. К.) екінші жағынан, Шығыстан Батысқа қарай өтіп турған Шейх-Джелі тау шыңжырларының арасында пайда болған. Еки жағынан таудың жары

Овейс—Карайне туұралы Вамбери былай деп жазады. «Овейс—Карайне—бул Мухаммедтиң жақын адамларының бири. Мухаммедти жақсы көргенлігі үшін өзінің барлық тиелерін қағып алған. Өйткені Мухаммед Оху деген жерде болған саұашта алдыңғы еки тиелен айрылған. Мухаммед өлгеннен соң диний жәмийет дүзбекши болады. Ол жәмийетке ағза болуұ үшін, адамлар тиелерін алып таслауы керек болған. Бірақ, бундай жәмийет дүзлемей қалады. Оның Хийуаға келуі хәм онда газаланыуы хәқыйқатлыққа жатпайтуғын шығар». Вамбери, Сол мийнстинде 123-бет.

қысып турған бул қыснақ кемелер ушын қәуипли, өйткени усы жерде дәрйяның ағысы жүдә қатты күшейеди. Оксус—қеш кимге бағынбайтуғын мени усы жерде байлап таслағыңыз келетуғын шығар деп тас жарларға қәхәрленгендей болады хәм оның ағысының сести гүдиренип естилип турады. Бир жақсы жери бул қыснақтың тар жери қысқа ғана. Шеп жақтағы таулар тик жар болып, оң жақтағылар текше-текше болып тамамланады. Шеп тәрептен Тавой деген жерден соң барлық ел тегисликке өтеди.

Таулар таусылғаннан соң Оксустың жағалары барлық сулыұлығын жояды хәм еки күн жүзгеннен соң өзиниң биргелкилиги көзинди шаршатып, қиялынды жоққа шығарады. Азанғы хәм кешки мезгиллердиң бирен-сараң қууанышлары болған менен күндизги ыссы, түнги сүйір шыбын хәм соналар жанынды шығарады... Күн батыўдан кемедегилердиң хәммеси бөзден исленген бизиң песеҳанаға тығылады. Жолдасым екеўимизге де ҳаўасы бузылған песеҳанамыздың ишинде отырыў оғыры азап болды, сыртқа шығыўда мүмкин емес. Шыбын жеп қояды. Усындай азап пенен бизлер кешқурын Маңғыт ұәлаятына жеттик. Маңғыттың қаласы дәрйядан еки саатлық жол еди. Арада тоғай болғанлықтан қала еле көринбеди. Бул жерде бизлер узағырақ турдық. Таза ҳаўада өзлеримизге ишип жейтуғын таярлап, төмен қарай және жүзип кеттик. Мениң достымның тилегине қарсы жағадан бир саатлық жолда жайғасқан Базуян қаласының тусына түнлетип жеттик. Ол мениң менен бирге сол қалада жасаўшы атақлы Ноғай Ийшанға бармақшы еди. Ол Ийшанға барыўды алдына мәқсет етип қойғанының себеби, Ысақ өзиниң саяхаты ҳаққында Ийшанға билдирип, Ийшаннан нәсият хәм пәтия алмақшы еди. Бул жерде Россия хәмелдарларынан ямаса әскерий хызметтен қашып келген Ноғайлар дин хәм азатлық ушын, түриклигинен азап көрген адамлар деп есаплайды. Бирақ мен олардың ишинде жүдә адамгершилксиз бийқәсийетлерин де көрдим. Мүмкин олар, өзлеринне тиісслик эдил жазадан қашып келгенлери болыўы да мүмкин.

Азапта ертелеп бизлер Қыпшақтан өтип кеттик. Қаланың қарсы алдындағы жағадан дәрйяның дерлик ортасына дейин суў жүдә сайыз. Дәрйяның суўы қайтқан уақытларда, әдетте ол жерде балалар ойнайды, өйткени суўдың теренлиги олардың дизесине келеди. Кемешилер усы жерден тек күндиз өтеди, түнде өтиўге қорқады. Қыпшақ әхмийетли қала, оның халқы тийкарынан өзбеклердиң¹ қыпшақ урыўынан ибарат. Онда бир неше мешит хәм медреселер бар. Олардың бири дәрйяның оң тәрепинде жайғасқан. Бул медресени Хожанияз салдырған. Оны салдырыў ушын

¹ Өткен XV—XVI әсирлердегидей қазақ, қарақалпақ, көшпели өзбеклердиң хәммеси өзбек деген түсиниң Өмүлдәрйяның төменге жағында XIX әсирде—де болған. Соның ушын Вамбери өзиниң мийнетинде гейде қарақалпақларды хәм қазақларды өзбек ямаса татар депте атай береді (С. К.).

оғада көп гәрежет жумсаған.¹ Жалгыз турған усы медресениң жайынан қашық емес жерде жағаға жақын таудың басында Шылпықтың дийуаллары көринип тур. Шылпық туұралы аңызда былай делінген: «Бұл бир заманларда беккем қорған болған, онда атасының қолына бенде болып түскен жигитке ашық болған патша қызы сол өзінің сүйгілігі менен әке шешесінен қашып келип турған. Өзлерин суў менен тәмийиш этиў ушын таудың үстинен жердің асты менен дәрьяға шыққанша қазған. Бул жер асты жолы хәзирге дейин бар».²

«Қыпшақтап кейин, Оксустың оң жағында тоғайлар басланады. Ол тоғайлар дәряны жағалап Қоңыраттың аржағына дейин даўам етеди. Тек гейпара жерлерде ғана азайынқырайды, болмаса сол айтылған аралық пүткіллей дүт тоғай. Мени исендирйи бойынша ол тоғайлардың ени гейпара жерлерде 8-10 сааттық жол. Тоғайдың дәряға жақын жерлерин уйма хәм батпақтық. Тек бир қатар жерлерде ғана адам жүре алады. Тоғайдың сийреклеў жерлеринде қарақалпақлардың жүзлеген қарамал падалары жайылып жүрипти. Аңға жүдә бай, оғада көп жабайы ҳайуанлардың ең қәуиплиери қаплап—жолбарыс хәм арысланлар да бар.

Оксушта қайырдың ең көп ушырасатуғын жери Гүрлен менен Қыпшақтың арасында. Усы аралықта бизлердің кемемиз бир неше мәртебе қайырға тийип қалды.

Дәряның шеп жағасы Қыпшақтан баслап, арқа батысқа қарай узақ даўам етегуғын тегис бийикликтен ибарат. Оны жергидикли адамлар Ислаккир (Жылаң жери)³ деп атайды, ол батысқа барып құмлықтың шеп арасына барғанда Үстүрттеги Қаплаңқырай тик жарды пайда етип тамамланады. Оксустың жағаларының усы жерлердеги халықлары Яўмыт—түркмен хәм Чаўдыр—түркменлерден турады. Яўмытлар дәрьяға жақынлап Порсы хәм Иланлы (жылаңлы) тәрспинде көшип жүреди. Чаўдырлар егислик җәлаятлар менен шөлнстанлықтың шеғарасында хәм Үстүртти

¹ Бул медресе тас медресе деп аталып XX әсирдің 20—30-жылларына дейин өмир сүрген. Бирақ оны Совет заманының «жауынгер», «қудайсыздары» бузып, гербишлерин басқа жайлар салыўға пайдаланған. (С. К.)

² Шылпық бул әйемги заманлардан бизиң эрамыздың VIII әсирлерине дейин Әмиўдәрья бойларында үстемлик еткен Зарастризм диниң дәстүрлерин орындаў ушын бизиң эрамыздан бұрынғы биринши әсирлерде құрылған биша. Бул көп заманлардан бери қараматлы естелик болып халыққа хызмет қылған, XIII әсирде Шыңғысқан басқыншыларына қарсы гүресте қорғанлық ұзайыпасын да атқарған. Бул естеликти изертлеген археологлар Шылпықтың төбесинен жердің асты менен дәрьяға шығатуғын жол болған деп айта алмайды. (С. К.)

³ Ислаккир—бул жылаң қыр болыўы керек. Себеби бул сөздің аўдармасын Вамбери «Жылаңлар жери» деп берген. Бәлким жазылуыда қәте кеткен болыўы керек. Түркменистандағы Иланлы (жылаңлы) ұағайты усыған байланыссы, сол ат пенен аталған болыўы мүмкин (С. К.).

жайлайды.

Үшінші күни кеште бизлер дәрјядан еки саатлық жолда жайласқан Хожели қаласының тусына келдик. Бул жердеги халықтың көпшілігі пайғамбардың әулады деп есапланады. Олар пайғамбар әуладымыз деп өзбеклердің алдында мақтанады. Хожелинің дөгерігінде халық тығыз жайласқан. Дәрјяның шеп тәрісінде тоғайлар, айдалған егислік жерлер көп ушырасады.

Хожелиден кейін, Нөкиске¹ келесен. Бул дәрјяның оң жағында. Бул жер кемелер үшін Оксустың ең қәуіпли жери. Усы жерде дәрјя сарқырама пайда етеди. Дәрјя үш метр бийікліктен төмен қарай қуяды. Бул—күшли гүрилдеген сес пайда етеди. Бул гүрилди усы жерден бир саатлық жолдан еситилип турады. Жергілікті адамлар бул жерди Қазанкеткен деп атайды. Бул жерде қазан тийеп қиятырған, кеме ғарқ болып кеткен. Сонлықтан оны қазан кеткен деп атаған. Әдетте усы сарқырауыққа шерек саатлық жол қалғанда кемени жағаға тақап, оны арқан менен тартып турып әстен төмен қарай жібереди. Қазанкеткеннен төмен қарай дәрјя өз-ара тәбійғый каналлар менен тутасқан көллерди пайда етеди. Бәхәрде бул көллерде суу аз болады, бірақ, биротала кәуіп кетпейди. Сол көллердің ең үлкенлери Қуйрықлы көл хәм Сарышүңгүл деп аталады, Қуйрықлы көл үлкен көл, ал Сарышүңгүл кішілеу, бірақ, Қуйрықлы көлге қарағанда терісдеу.

Нөкиснің қасынан бизлер төртінші күни өтіп кеттик. Дәрјяның жағасындағы егислік жерлердің көлсми кем-кемнен азайып барды. Бірақ, тоғайлық дауам ете берди. Нөкис менен Қоңыраттың ортасында дәрјядан Өгізкеткен деген кең хәм терен канал шығады. Ол Шорқатшы деген көлге қуяды. Оксустың сууы жайылып кеткенліктен бул жерде кемениң жүріуін қыйын. Сонлықтан соңғы уақытлары Шорқатшы көлин дәрјядан бөліп таслауға урынып турған, бірақ ол қолдан келе бермеген. Афақшадша деген белгісіз қораматлы адамның қабіриниң мақбарасына келгенде тоғай тамамланады да Қоңырат уәлаяты басланады. Хәме жер бағ, егислік атызлар хәм қатар-қатар хәулілер—қарап көзін тоймайды. Бесінші күни кешқурып бизлер дәрјяның қатты ийрмәлі ағыслы жеріне жақынлап, Мухаммед Әминнің² тусында көтеріліс шығарған Төребегтің³ салған қорғанының қасынан өткеннен кейін Қоңыраттың өзін көріпди.

¹ Ол жыллары Нөкис Шортаубайдың сағасына жақын жерде жайғасқан

² Бул 1770—1790 жыллары Хийуаға басы болған Мухаммед—Әмин инақ Төребег—бул Төре бий. Бул қорған XVIII әсрдің есетлігі. Шығыс тәрісінен Талдық, Батыста Ханжап жаралығында, Қоңыраттың хәзіргі Бердақ, Дауқараев көшелеріне туура келеди. Х. Есбергенов Тәріхый хәм мәдени есетліктері. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993 38 бет. Төребий, лақабы Төре сууфы Хийуа халығына қарсы гүресті 1811 жылға дейін, яғный Мухаммед Әмин инақтан бастап 1806—1825 жылларда Хийуаға хан болған Мухаммед Рахим ханның дәуіріне дейін дауам еткен. (С. К.).

Хийўа халығының бул ең арқадағы қаласында бизлер көп кун бола алмадық, өйткені, буннан бир жыл бұрын өзіннің ата-анасынан айрылған менің жас жолдасым бул жерде туратуғын тууысқанлары менен тез хошласты да хәте мени қайтайық деп асықтыра бөлады.

Қоңырат өзинің сыртқы көринисі бойынша Қубладағы қалалардан төмен. Ал енди ол сауда жагынан жоқары турады. Оған көшпели халықлар оғада көп сандағы мал, май, кийиз, түйе хәм қой жүнлерин алып келеди. Оның үстине, Қоңырат халықтың басқа жерлери менен Арал көлинің жагасынан алып келнетугын қақпаш балық пенен сауда қылады. Қоңыраттың бир қызықтырарлық жери бунда мен еки орысты таптым. Олар Ислам динине өтип, жақсы үйлер салып алған хәм көп баланагалы болған. Олар Перовскийдің¹ әскеринде болған хәм әсирге түскен. Мухаммед Әмин хан Ислам динине өтиў шәрти менен оларға еркинлик берген хәм олардың биреўине әсирге түскен Иран қызын сыйлық еткен. Қара шашлы Иран қызы менен арқаның ақшыл сары шашлы улы жүдә аўызбиршиллик татыў турады екен. Бул орыс жигитине бир неше мәртебе өзинің ұатанына қайтыўына мүмкиншилликлер болған, бирақ ол өзинің жаңа ұатанын таслап кеткисин келмеген.

Жуўмағында бул жерде Оксустың Қоңыраттан Арал көлине дейинги бөлеги туўралы жыйнаған мағлымағларымды келтирмекшимен: Қоңыраттан төмен қарай еки саатлық жолдан кейин Оксус еки тармаққа айрылып бир-бири менен тең тармаққа бөлинеди. Оң жақтагысы Әмиўдәрья деп аталыўды даўам етеди хәм Аралға қуяды. Бирақ, жолда оннан көпдеген майда тармақлар бөлинип шыққанлықтан кеме жүриў ушып қыйынлаў болған. Екинши² Тармақ Тарлы³ (тар) деп аталады. Ол кең емес, бирақ

¹ 1839 жылы қыста Оренбург—генерал Губернаторы Хийўаны жаўлап алыў ушып көп әскерлери менен оған тонылыс жасайды, бирақ, ол сәтәзликке ушырап кейин қайтып кетеди. Балким—ол орыслар сол ұақытта әсирликке түскен болыўы керек. Бул жыллары Хийўада Мухаммед Әмин ханлық етип тур еди. (С. Қ.).

² Вамбери Әмиўдәрьяны оң тармақ деп дурис алған, бирақ, соның менен бирге Тарлықты шеп тармақ деген орнына оң тармақ деп қәте жиберген. Соның ушып мен оны Екинши тармақ деп алдым (С. Қ.).

³ «Адмирал Бутаков 1867 жылы 11 мартта Лондон географиялық жәмийетинде оқыған шығармасында оны Таллық деп алған, ол дурис емес. Тағы да мен онц дәрьяның қуяр жериндеги шетки еки тармағын—шығыстагысын жаңа батыстагысын Лаўдан деп, атағанына келисим бермеймен. Мүмкин бұрын бул сондай болған шығар. Өйткени Оксус өзинің аңғарын өзгертип турады, бирақ, хәзир ондай емес. Мен жүдә исенимли дереклерден Лаўдан деп енди Оксустың қурып қалған аңғарып айтатуғынын билемен. Ол Лаўдан Қыпшақтан басланып, батысқа қарай Гөне Үргенчтің қасынан өтеди. Дәрьяның қуяр жеринің ортасындағы тармағын Бутаков үлкен деп атайды. Үлкен деген сөз өзбеклерде дәрьяның алдына қойылып айтылады. Яғнай үлкен дәрья болады. Үлкен дәрья менен менің Әмиўдәрья скеўн-бир сөз». Вамбери, сол көрсетилген жумис..., 130—131 бетлер.

ақырына дейін терең. Онан кемелер кем жүреді, өйткені, Аралға дейін көп жерлерден айналдып барады. Оксустың жүдә төмең ағысындағы кеме жолы қаракөлдерінің Чарджоу менен Қоңырат аралығындағы яғни Бухара Хийуа сауда жоллары менен салыстырыуы мүмкін емес.

Гүзде балықшылық кәсібін өзбектерді¹ Арал көліне барыуға мәжбүрлейді, өйткені (Орта Азиядағы С. К.) үш халықта үлкен қақ балық саудасы болып тұрады. Сахрада жасаушылар балықсыз жасай алмайды, өйткені олар өздерінің бай падаларына қарамастан гөшті жеуді қызғанады, оның орнына қақ балықты жегенді жақсы көреді. Бәхәрде аншылар көлге жабайы үйректерді аулауға барады. Үйректер Оксустың қуяр жерлерінде есапсыз көп. Көпшілік жағдайда бәхәрде қудайға сыйынушылар Тоқмақ—Бабаға (Тоқмақ—Атаға С. К.)² сыйынушылардың да көлге барады. Ол Тоқмақ—Баба деп аталатуғын атауда, дәрьяның қуяр жерінде жақын жерде жайғасқан. Тоқмақ—Баба кәраматлы адам болған, соның менен бірге балықшылардың пийри болып есапланған. Оның сүйегі—денесі кишкене Махбараның астында жайғасқан—жерленген. Ишкі бөлмесінде оның киімдері хәм қазан-табақтары тұрыпты. Қазан-табақтарына қарағанда жүдә ескі заманларда өткен адам болуы керек. Ыдыстарының ішінде оның қазаны үлкен құрметке иіе.

Ол атауға орыстардың параходы барып тұрған. Бірақ, Тоқмақ—Атаның Махбарасына хеш зиян келтірмеген.³

«Қоңыраттан Хийуаға көпшілік жағдайда қырғақтағы жол менен қатнайды, өйткені дәрьядан өрге қарай, кеме менен жүзіу үшін дәрьяда 18—20 күн жүриу керек. Соның үшін дәрья менен өрге қарай ауыр жүктерді кеме менен алып жүреді. Қырғақпенен мына жоллар арқалы жүреді: 1. жазғы жол деп аталатуғын Гөне—Үргенч арқалы; бұл жазда Оксустен ағып бөлініп шығатуғын барлық көлдерді, тармақ хәм салаларды айланып өтеді. Бұл жол ең узақ жол 56 фарсах.⁴ 2. Хожели арқалы, ол жол менен қыста көлдер қатқаннан соң жүриледі, ұзындығы 40 фарсах. 3. Оксустың оң төрешінен бұл айланыш хәм құмлық, далалық жол.

Бизлер асығыс едік, бірақ, сонда да айланыш жол менен Гөне—Үргенч арқалы жүриуге туура келді. Бахтымызға бизлер-

¹ Бұл жерде де Вамбери қарақалпақ, ұлықта өзбектер деп алған. С. К.

² Тоқмақ Ада Мойнақ қаласының Үш сай поселкасында биік құмның басында жайласқан. Тоқмақ—атаның қабірінде үстіндегі Мақбара материаллары оның XVIII ғасырда салынғандығын көрсетеді. 1992 жылы оның орнына жаңа Гүмбөз тікелінді. Г. Хожанияз улы, О. Жумабай улы, «Қарақалпақстандағы Мухаддес орындар», Пәкіе «Қарақалпақстан» 1994 ж, 42 бет

³ Вамбери сол көрсетілінен жумыс... 119—132 беттер.

⁴ Фарсах ұзындық өлшемі, хәр фарсах 6—7 км, те барабар. С. Қ.

ге Гөне—Үргенчке хәм Хийўага баратуғын жолаўшылар гезлесті. Бизлер соларга қосылдық. Хәмменің атлары солардың ишинде бизлерге берген атларда жақсы, күшли болып шықты. Усының арқасында азық-аўқатымыз аз болса да күннің ыссылығына қарамастан кеўилли жүрдик. Қоңыраттың дәрўазасынан жол арқа батысқа қарай жүреди, дәслеп жақсы исленген егислик жерлер, оннан соң далацлық пенен жол Атьолу (Ат жолы С. К.) деген кишкене көлге келеди. Бул Қоңыраттан 7 фарсах қашықтықтағы биринши станция болып есапланады. Ат жолының тарлаў жерине көшпә салынған, соңынан жол екиге бөлинеди. Бир жол қазақ жорға деп аталатуғын таўды бойлап Үстирттиң үсти менен Оренбургқа қарай кетеди. Екинши жол Гөне Үргенчке кетеди. Бициң жолымыз тоғайлардың хәм күмлықлардың арасы менен даўам етти. Жән-жағымызда қулаган жайлар көршип турды. Солардан әхмийетлилеўлери Қарагүмбес (хәзир Қараўымбет деп аталады С. К.) оның қасынан барлық ханлық бойынша ең жақсы дуз алынады, Барсакелмес—бул барсаң келмейсең деген, көп адам өлген шайтан қала. Бес саат жүргеннен соң екнши Станция Қабылбеги—хәўлийесине жеттик. Бул өз алдына турған жай. Оның ийеси бизлерди жақсылап аўқатландырды хәм жолға пискен гөш пенен нан берди, өйткені оннан кейинги үшінши Станция—Қызыл шағалаға сегиз саат жол жүрїўиміз керек еди. Бизлер екнши станциядан шыққанымызда еле таң қараңғысы еди. Жолдасларымыз пухталық пенен қурал-жарақларын таярлай баслады. Мен, енди бизлер душпанлық өтетуғын түркмен урыўының қасынан өтетуғын шығармыз деп ойлап едим, бирақ тез арада олай емеслигин, бициң жолымыз күни менен қалың тоғайдың ишинен өтетуғынын, ол жолда жолаўшыларға толылатуғын арыслан, қаплан хәм шошқалардың көпекенлигин еситип мен дәррїў тынышландым. Азияның хаўарайы шәраятында Индия хәм Африкадағыларга қараганда онша қаўипли емес екенлиги хәммеге мәлим. Соның ушын мен, жас татар¹ жолдасларымдай қаўетерленбедим. Ал керисинше аңшылардың қызық ўақиясына қатнасыўды қәледим. Азияның басқа халықларындай өзбеклерде де фантазия (кїял сүрїў) күшли: хаўанлардың патшасы болған арыслан, қапланлардан хеш қайсысы көринбеди, бизлер тек жылт етип қашып, тоғайға кирип кеткен бир еки шошқаны көрдик. Бирақ, оғада көп қырғаўылға ушырастық хәм кешки аўқатқа керек болар деп биразын атып алдық. Бул жердин қусларының Мазандарандағыларга² қараганда мазалы екенлигин, оның үстине өзбеклердин персиялы-

¹ Вамбери киталарында қарақалпақ, қазақ хәм өзбеклерди хәммесин қосып татар депте атайды. С. К.

² Мазандаран Каспий теңизиниң қубласында жайласқан Иран тоғайы. Вамбери Хийўага келерде усы тоғайдан өткен. С. К.

ларға қарағанда аұқатты жақсы писиретуғынлығын айтып өтиўим керек. Тоғайдан шыққаннан соң алыста Қызыл шағала көринди. Ол қорғанда өзбеклер жасайды екен. Биз оған ерте жеттик. Ертеңине яўмытлар жасайтуғын елге баратуғын жолға түстик.

Гөне—Үргенч Қызылшағаладан үш саатлық жол. Сонда да Хийўа жолындағы төртинши Станция болып есапланады Гөне—Үргенч бул Орта Азияда бир ўақытлары даңқы шыққан Хорезмнің Орайлық қаласы. Енди бул барлық өзи менен тәғдири бир қала ардың ишиндеги ең жарлысы. Тәрийх хәм аңызлар Гөне—Үргенчти қанша жоқары көтерип мақтағаны менен де, оның қыйрап қалған қалдықларына нәзер салып қарасаң ол жерде тек татар мәдениятының топланғанлығы көринип тур. Қала хәзир кишкене, патас жүдә әҳмиетли емес. Бирақ, оның қорғанының сыртқы дөгерегиндеги қарабахаларға қарағанда хәзирги көлеминен үлкенирек болған. Олар Хорезм-шахларының мәдений дәуиринин Ислам үстем сүрген жерлерине жатады. Гөне—Үргенчти қызықтыратуғын ең баслы естелиги—Төребек Ханым мешити. Ол Хийўадағы ең жақсы жай деп есапланатуғын Хәзирети—Палўаннан үлкен хәм өзиниң судыўлығы менен де Түркестандағы хәш бир жайлардан кем емес. Ошнан кейин Шейх Шерифтин көк гүмбези махбарасы, атақлы палўан хәм Шейх Нәжмеддин Қубраның атасы Пирнярдың қәбири көзге түседи. Оны Мухаммед—Әмин хан қулап қалайып деп турған жеринен тиклеген. Адамлардың айтыўынша қаладан тысқары үш саатлық жолда Пул жай деген жер болған. Усы Пулжай деген жерде қатты даўыл болғанда теңгелер, гүмис ыдыслар ашылып жерден сыртқа шығып қалады екен. Егерде қумды самалға суўырса мийнети босқа кетпейди екен. Олардан тысқары бул жерде Айсәнем, Шахсәнем деген естеликлер де ушырасады. Айсәнем Шахсәнем¹ екеўи бир-бирин сүйген жаслар туўралы қосықта бар, оны барлық бақсылар айтады. Усы еки ашықтың аты, Хийўа Бухара хандықларында да көп естеликлерге қосылып айтылады.

Гөне—Үргенчтен жол тең екиге айрылады. Бириншиси оншама көп жүрилмейтуғын жол—Порсы, Жыланлы арқалы кетеди. Ол жолдан көп адам болып жүреди. Өйткени оның Ташаўызға дейинги бөлегин Чаўдыр хәм Яўмыт түркменлери тәрепинен шабылыўға ушырап турады. Екинши бөлегин Оксусқа жақынлап, оның жағасы менен қоныслы елдердиң арасынан жүреди. Екиншиси бириншисинен узақлаў. Өйткени, жолларда каналлар, жап-лар хәм басқа өткеллер көп. Сонда да жазда усы жол менен жүрген қолайлы, себеби, биринши жол менен көрўашлар тек Ташаўызға дейин ғана жүреди, ал екинши жол менен Қыпшаққа

¹ Гәрип хәм Шасәнем, ямаса Гәрип ашық болыўы керек, С. К.

дейин барады, оған барғаннансоң Хийўага хәм басқа жақларга кетнў қыйын емес.¹

Вамбери Әмиўдәрияның сағасынан баслап Арал теңизине дейин кемелер, параходлар жүретуғын дәрья деп есапламаған. Өйткені, ол заманда оның төменги жақлары,—Жумыр таудан Қышпаққа дейинги бөлесинде, Қазан кеткенде кемешилер жүдә аўыр шаятларга жолығып турған.² Ал енди 1873 жылдан соң яғный Россия Хийўаны жаўлап алғаннан кейин кемешилер бул дәрьяның қыйыншылық көретуғын жерлерин дүзетип хәтте параходты да ирқилмей жүретуғын еткен. Чаржаўдан Аралга дейин қатнасты жақсылаў ушын «Мәмлекетлик Әмиўдәрия пароход басқармасы» дүзилген. Суў арқалы байланыс Әмиўдәрия Арал теңизи арқалы Қазақстан хәм Россия менен тутасты. Әмиўдәрия хәм Аралдан параходтың жүриўи Арал кризисине байланысты, ХХ әсирдин 80 иши жылларынан баслап тоқтап қалды. Не деген менен Вамбери Әмиўдәрия туўралы жақсы шикирде болады. (С. К.) Оның суўы туўралы былай деп жазған «Бурын мен дәрьяның жағасына тиккелей суўсыз даладан келгеннен кейин буның суўы бизлерге унап қалған деп ойлайтуғын едим. Енди мен ҳақыйқатанда Азияда, Европада да Оксустың суўындай мазалы суўы бар ҳеш бир дәрьяны ямаса булақты ушыратпағанымды мойындауым керек».³

Усы дәрьяның бойын жайлаған халықларда әйемги заманлардан киятырған: «Бул жерге келип Әмиўдәрияның суўын бир ишкен адам, екнши қайтып ол жерге айланбай қоймайды» деген мақал сөзлерин босқа айтылмаған менен хәзир бахтымызга қарсы, өткен Совет хўкимети дәўиринде бул дәрьяның суўы уўланып енди Әмиўдәрияның суўын бир ишкен адам, екнши қайтып бул жерге айланбайды» деген мәниге ийе болды. (С. К.)

Вамбери тағыда қарақалпақлардың жайлаған жерлерин шындық мурны батнайтуғын дүт тоғайлықлардан ибарат деп жазған.⁴

Бахытқа қарсы Совет хўкимети дәўиринде ондай тоғайлықлардан да айрылып қалдық. (С. К.).

² Вамбери, сол көрсетилген жумыс... 135—139 бетлер.

³ Вамбери, сол көрсетилген жумыс... 132—134 бетлер.

³ Вамбери, Путешествие по Средней Азии с картинками и картою. Издание второе. Москва, 1874 г. 130 стр.

⁴ Вамбери бул да сонда 125 бет.

ВАМБЕРИДИҢ МИЙНЕТЛЕРИНДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ТУУРАЛЫ МАҒЛЫҰМАТЛАР

Қарақалпақлар хәм олардың этногенези (келип шығыуы) тууралы бириинши пикир айтқан Рашид-эд-дин, Эн-Нувейри, Ховорослардан соң пикир жүргизген Венгрия алымы Вамбери болып есапланады. Ол IX әсирдинң кейини хәм X әсирдинң басларында Венгрияга барған печенеглер тууралы тарийхшылардың жазған жумысларын терең үйренип, сол печенеглердинң өзиниң XIX әсирде көрген қарақалпақларына жүдә уқсаслығына тийкарлана отырып, қарақалпақлар печенеглерден келип шыққан, олардың ата-бабалары (печенеглер болған деген жуўмаққа келеди.¹ Өзинде бар барлық мағлыұматларга тийкарлана отырып, қарақалпақлардың печенеглер менен байланысы тууралы ең соңғы пикир айтқан алым Вамбери болды. Вамбериден соңғы алымлар бул тууралы дәлелли пикир айталмады. Пикир айтыўға талапланғанлар тек Ховорос хәм Вамберидинң дәлиллерине сүйенди² деп жазды белгилли Қарақалпақстан тарийхып изертлеўши П. П. Иванов.

Бизнише Вамберидинң қарақалпақлардың келип шығыуып печенеглерге байланыстырыуының үлкен әҳмиyeti бар. Өйткенн печенеглер қәўмнн Әмиўдәрья бойларында қәлиплескен хәм қарақалпақлардың тийкаргы өзегин қураған, оның халық болып қәлиплесуиниң соңғы басқышында турған. Қарақалпақлардың — қарақалпақ деп аталуыдан алдыңғы ең соңғы атыда печенег болған. Демек қарақалпақлардың дәслепки ұатаны Әмиўдәрья бойлары болған. Олар бул ұатаннан Чингизхан топылысының нәтийжесинде XIII—XIV әсирлерде, Әмиўдәрьяның төменги жақлары суўсыз қурып қалғанлығы себепли басқа жақларга көшип қонып жүрген. Өзлериниң ески ұатанына, яғный Әмиўдәрья бойларына XVI—XIX әсирлерде толық келип болған. (С. К.) Усы

¹ Вамбери. Түрк халықларының этнологиялық хәм этнографиялық байланыслары тууралы Ленинг 1885, 373 бет.

² П. П. Иванов. Очерк истории каракалпаков. Материалы по истории каракалпаков. Издательство Академии наук СССР Москва — Ленинград 1935, 22 бет.

ған байланысы Вамбери былай деп жазады: «Қарақалпақ өз ықтыяры менен көшпелі болған жоқ. Оны тәгдір, шараят биресе (Волга бойларынан) оннан Сырдарьяны құяр жерлеріне, соңынан бұрынғы Ұтатан (Эмиүдәрья бойларына С. К.) алып барды».¹ Демек, қарақалпақтардың дәслепки, ески ұтатаны Эмиүдәрьяның төменги жағы болғанлығына Вамберидің усы жазғанларыд а гүә бола алады. Бердақ өзінің «Болған емес» деген қосығында:

«Қарақалпақтың халқы бүлпн,
Қонысы отырған ели күлпн,
Биразлары жолда өлпн,
Жүз жыл қоныс басқан емес»²—деп жазған.

Мүмкин удайына болып турған усы бүлгіншіліктердің жаугершіліктің тәсірленбе, Хийуа ханларының аұыр езілүнің тәсірленбе, қарақалпақтар басқа халықтарға қарағанда төменшік болған (С.К.). Мәселен, Вамбери қарақалпақтар туғралы өзінің көріп билгенін, хәм пикирин былай деп жазады. «Қарақалпақ Оксустың құяр жеріндеги батпақлық жерлерде жасайды, дийханшылық хәм шаруашылық пенен шуғылланады. Ал олардың түрше хәм әдетлеріне, жүрис-турысына пәзер салын қарасаң, бизлерге олар—енсенінде батпаң жүк турғандай, бәрха хоны жоқ, кеүйлесіз, төменшік, ебетейсіз, апсыз хәм (райшыл, ыңгайшыл) тап удайына сасық батпақта тууылып өскендей болып көрінди».³

Хақыйқаттаңда олар Эмиүдәрьяның төменги жағына қайтып келгеннен кейін бир пешше әсірлер даұамында адам қолы тиймей бир жағы батпақлыққа, екінші тәрепн шөлстанлыққа айланып кеткен жерлерди қайтадан өзләстирүүге мәжбүр болған. Әлбетте бул аұыр мийнет қарақалпақтардың мшезіне қатты тәсірін тийгизген болыуы керек. (С. К.).

Вамбери өзінің «Орта Азия очерклері» (Орта Азия бойыша саяхат деген кітабына қосымша) деген кітабында «Қарақалпақлар» деген өз алдына тема бөліп шығарған.⁴ Онда мынадай деп жазылған: «Қарақалпақтар монғол-түрк расаларының өзбек, қазақтардан соң С. К.) үшінші тарауын құрайды. Олар тили, дәстүрлері бойыша қазақтарға ұсаған менен олардан жүдә ажыралып турады. Қарақалпақтар Орта Азияның барлық басқа қауімлерінен өзлерінің узын бойлы мықты денеліги менен ай-

¹ Вамбери, Очерки жизни и нравов Востока. Перевод: С. Петербург, 1877, 293 бет.

² Бердақ (Бердимурат) Таңлаулы шығармаларының толық кис, «Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы» 1950 ж. 51 бет.

³ Вамбери, Очерки жизни и нравов Востока, 293 бет.

⁴ Вамбери, Очерки Средней Азии, 277 бет.

рылып турады. Олардың баслары үлкен, бет сүйсін шығыпты, көзлери үлкен, ийегі қысқа, мурны топырлау, қоллары ұзын болып келеді. Бет келбеті жағынан өзбеклерге жақыпай. Еркеклерінің сақаллары қойыу хәм қысқа болады. Қарақалпақларды гейде тийкарсыз қазақ деп есапқа жүрген. Енди олар тек Хийфа ханлығында ушырасады. Бул жерге олар усы әсирдің басында келген. Бул қәуімге (қарақалпаққа С. К.) тийсли молла маған қарақалпақлар бурын Сырдәрия жағаларында, оның қуяр жерлерінде жасаған, олардың басқа бөлеги қалмақлар менен қолсы отырған деген еди. Усы әпсананың биринши бөлеги бир қанша дурыслыққа иеледи. Өйткени, Левшин: Джанкеттиң гөне жайлары тууралы әңгиме еткенде, усы жерде өткен әсирде қарақалпақлар жасаған деп көрсетеди. Барлығын есапқа алғанда олар өзлерине жүдә жақын болған қазақлардан бөлекленген, сиду қазақлардан өзбеклерге өтиу басқышында турыпты,—деген.

Қарақалпақлар кийимлери бойынша да қазақларға қарағанда өзбеклерге жақын. Еркекleri үлкен телпек (шөгирме С. К.) кийеди. Ол телпек желкесин де, қулағын да, маңлайын да басып турады. Хаяллар камзол кийеди. Олар қызыл көйлек хәм көк стикти жақсы көреди. Қарақалпақлардың үйлерин басқа көншелли халықлардың үйлерине қарағанда, беккем хәм анағурлым үлкен. Оларды ири итлер қорғап турады, итлердің бундай түрлери қарақалпақларда гана болады...

Мидлий аўқатларының бирин дуўрама деп аталады. Гөш пенен жүдәринің ушынан исленген гүртик қайнап искеннен соң гөши де, гүртиги де майда етип, тууралады. Оның үстине нияз туурайды. Қарақалпақлар ниязды жүдә жақсы көреди. Тууралған нияз, гүртик пенен гөшке араластырылады. Оннан соң сорпаға салып жейди, жейтуғын нанлары Қазанжаппай хәм баўырсақ деп аталады. Қазанжаппайды табаға салып исиреди. Уиды ийлеп арасына тоқмай салады. Бул нанды қарақалпақлар жүдә жақсы көрип жейди. Баўырсақ ислеу ушын қамырды ийлеп ашығып алғаннан соң, оқлау менен астахтаның үстине жайып төрт мүйешлеп бөлек-бөлек етип қияды. Оннан соң қазанға май күйдирип баўырсақты соған исиреди. Гейде баўырсақтың ишине гөш те салады.

Қарақалпақлардың жақсы көретуғын ойышлары қумалақ хәм асық ойып. Қойдың қумалағын кептирип, жерден ски жақтан «Кошпек» ислеп ойналады. Көплеген қарақалпақлар қойдың асығын алып, жүдә қызығып түрли-түрли ойышларды ойнайды».¹

Вамбери өзиниң қарақалпақлардың ишине болған жерлеринен он уриўдың атларын жазған, олар мыналар: 1) Баймақты,

Вамбери Очерки Сер. А: (дополнение к Путешествию по Средней Азии) 277—279 бетлер.

2) Қандекли, 3) Теристамгалы, 4) Ашамайлы, 5) Қайшылы—қытай, 6) Ырғақлы, 7) Кенегес, 8) Тонмойын, 9) Сақу хәм 10) Онтөрт урыў».¹

Бұлар тек өзиниң ушырасқан урыўларының атлары, басқалары менен ушыраспағандықтан қарақалпақтардың урыўлары толық жазып ала-алмаған. Оның үстине усы жазып алынған урыўларды бір тәртинке келтирмеген. Оны қалай жазып алса сол түринде кітабына киргизген. Деген менен қалай болса да Вамбери жоқарыда аты көрсетілген урыўларды баспада біринши жариялаўшылардың бири. (С. К.)

Қарақалпақ урыўларын толық жыйнап біринши мәртебе оларды тәртинке салған тарийх илимлериниң докторы «Қарақалпақстан Республикасының илим ғайраткери», профессор Татьяна Александровна Жданко болып есапланады. Ол киби 1945—1950 жыллары Қарақалпақстанда халықтың урыўларын изертлеп, оларды белгилі бір тәртинке салып, олар туўралы хәм қарақалпақ тарийхы бойынша баҳалы кітап шығарды.² (С. К.)

Вамбери усы мағлыұматлар менен бір қатар Айдосбийниң, Зараяқ¹ төре хәм Ерназар Алакөздиң көтеріліслери туўралы да еситкенлерин жазған бирақ ол мағлыұматлары аз ғана хәм сол уақыялардың болған жыллары бір қанша шата-сыңқыраған. 1858—1859 жыллардағы Қоңыратта болған көтеріліс туўралы да Вамбери мағлыұмат береді. (С. К.). Онда былай деп жазылған «Аш әптадалық, тырыснай, шуўмадан қутылып жаңа ғана парахатшылық орнады дегенде Россияның тәсирин менен Хүкімет басына шығуға талаптанған Мухаммед—Фена Хийўа ханына қарсы көтеріліс байрағын көтеріп шықты. Ол орыс Патшасынан жәрдем сораў ушып Астраханға елши жиберди. Бирақ, бул туўралы хан биліп қойып ол елшилерди жолда өлтирди. Орыслар енди жәрдем берейин деп атырғанда, Мухаммед—Фенаның дөгерегиндеги адамлар оларды да өлтирип геллесин Хийўаға жиберген».³

Қарақалпақтардың епиўайы, алдағанға инана беретугын халық екенинен пайдаланып, қоңысы халықлар арасында олар туўралы (анекдотлар) күлкили әңгимелер хәм басқа да хәр қыйлы өсеклер тарқатқанлығы туўралы айта келип Вамбери: «Сонда да қоңысы халықлар қарақалпақтарды ақ көкирек, ўәлесине берк, бир сөзли халық»—деп мойынлайды.

¹ Вамбери. Путешествие по Средней Азии картинами и картою. издание второе Москва, 1974 г. 305 бет.

² Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Годовичная структура и расселение в XIX—начале XX века. Москва—Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1950 ж. 36—37 бетлердеги 6 таблицаны қараңыз.

³ Вамбери. Путешествие по Средней Азии.. 315 бет.

⁴ Вамбери. Очерки Средней Азии.. 295 бет.

Вамбери қарақалпақлардың ҳаял-қызлары тууралы жүдә жақсы пикирлерди жазған. Хәтте ол «Қарақалпақлардың белгили болып аты шығып жүргенниң себеби—олардың ҳаял-қызлары жүдә сулыў хәм сымбатлы»¹ депте жазады. «Қарақалпақлардың ҳаяллары ақ бозлақтап келген, нәзеринди өзине тартатуғын, көзи үлкен қара шаш болып келеди. Жүзи аппақ күнге қараймайды. Сулыўлық жағынап олар Орта Азияда даңқы шыққан».²

Вамбери Ираннан Хийўаға киятырғанда Атрек дәрьясының қасында, кәрўан менеп бирге киятырған бир түркмен менеп танысады. Ол түркменниң психанасында он адамның бири болып түнде уйқлайтуғын еди. Түркмен Вамбериге ҳаялын таныстырып, ҳаялы даққында былай дейди: – буның аты Айтгүл, қарақалпақ қызы. Буның ски жыл бурын оның елине шабуўыл жасағанымызда, буны қолға түсірип алып едим. Сол шабуўылда Айтгүлдің күйеуи аўыр жаралар болып қалған хәм онеки жасар қызы жоғалып кеткен. Маған еш болмаса еки жыл ҳаял болсаң оннан соң мен ериңди хәм/қызыңды таўып бермен деп ўәде берип едим. Сол еки жыл ишинде Айтгүл маған жүдә жақсы ҳаял болды. Енди екеўимиз соларды ізлеп баратырмыз. Айтгүл қызының жүдә сулыўлығын Вамбериге баян етип көз жасы етегинне түркменге:—егерде бул ҳаялдың ери тирп болса сен бул ҳаял-түркменге!—егерде бул ҳаялдың ери тирп болса сен бул ҳаялдан айрылып қаламан деп қорқпайсаңба деп сораў берген. Онда түркмен:—оны «нәсин» биледи, Айтгүл кимге несип етсе соған ҳаял болады—гой, бирақ, оның бурынғы күйеуи хәм қызын таўып бермен деген ўәдеди орыңласам, менниң ушын сол баслы мәселе деп жуўан береди.³

Вамбериңиң үсы жұмысында қарақалпақлардың мынадай қалалары бар делинген—Қоңырат, онда Қыят, Ногай, Сарзар, Сарнар деген аўыллар болған), Хожели (онда Кетпенши—Ата, Пайманлар тогай иши, Қамыс ели, Дәрўиш хожа деген аўыллар болған), Чимбай, Қыпчақ (Бессары бойы, Ногай ишинап Қанжығалы деген аўыллар болған) Шурахан, Маңғыт (Пирматша, Қиятлар, Кенегес деген аўыллар болған) Қытай (Аққум—қулаңлы деген аўыллар болған).⁴

Хийўа ханлығында егилетуғын егинлердиң көпчилиги Вамбери барған дәуірлерде Қарақалпақлардың жерлеринде де кешеп таралған. Мәселен, олар жерлеринен жүўери (бой жүўери, пайман жүўери) бийдай (гүзлик буўдай хәм жазлық буўдай), арпа

¹ Вамбери. Путешествие Средней Азии., 304 бет.

² Вамбери. Очерки Сред. А. 278 бет.

³ Вамбери. Путешествие по Сред. Азии., с картинами и картаю, изд. второе. Мос. ква. 1874 ж. 68 бет.

⁴ Вамбери. Булда. сонда., 299 бет.

(арпаны Хийұада «қарақалпақ» деп те атаған)¹ сулы тары мәш, лобия, салы өндiрiп алған. Соның менен бiрге олар пахта, жо- цышқа зығыр, гүлжi, кендiр еккен. Азмаз бағшылық пенен де шуғылланған. Қарақалпақлардың қауыылары мазалы болған. Олардың мынадай түрлерi болған. Жамбылша, гүрбек, шийрин-пә- шек, сөкерпара, хытайы, көкпабат, ақпабат бұлар хәммесен жазғы қауыылардан. Қара гүлабы киши гүлабы, бийшек, сөксеуил (се- керпара) қауыылар егiлген—бул гүзгi қауыылар хәм бул қа- уыылар Россияға жибериллiп турған. Бул жерлерде қауыылардың мазалы болуына Омiудәрьяның сууының тәсирi жүдә күшлi болған. Дәрьяның қайырына егiлген қауыылар жүдә мазалы хәм жақсы болған.²

Вамбери Орта Азиядағы дийханшылықтың өшiмдiлiгiн хәуа райына байланысты. Хәуа райы қай жерде жақсы болса, сол жер- де егiннiң зүрәтi де мол болады дейдi. Соның менен бiрге ол «Қарақалпақлардың жайлаған жерлеринде хәуа райының қолай- сыз сөкешиде жазған. Қарақалпақлар жасайтуғын Қоңырат, Хо- жели хәм Океустың оң жағасында қыс жүдә қатты болады. Қар бирешешешәптелен еримей жатады. Оның үстине арқадан удайы- на сууық самал есип турады»³ деп жазған.

Өзiннiң «Орта Азия очерклерi» («Орта Азия бойынша саяхат- қа қосымша» деген хәм «Шығыстың турмысы әдет-үрплериниң очерклерi»⁴ деген китанларында Вамбери Орта Азия халықлары- ның әдебияты туұралы қызықлы мағлыұматлар бередi. «Орта Азия очерклеринде» Вамбери әдебиет--поэзия туұралы яғный қарақалпақларға да ортақ болған Ахмед Юсуп, Аллаяр, Мәширеп, Физийли, Низами, Пауайылар туұралы мағлыұматлар берсе, «Шығыстың турмысы хәм әдет-үрплериниң очерклеринде» нақыл мақаллар берилген.

Вамбери бул мағлыұматларды өзiннiң Орта Азияға саяхаты ұақтында жыйнаған хәм өзiннiң айтыуы бойынша ярым қапшық- тай қолжазбада алып кеткен.⁵ Ол Орта Азияда ең кең таралған дәстан Ахмед Юсуп дәстаны деп есаплайды. Бул дәстан қарақал- пақлардың арасында да оғада сүйип тынланатуғын дәстан болған. Оны өзiннiң дәстаны деп есаплаган. Усы дәстанды Вамбери немiс тилине аударып, 1911 жылы Будапеште түп нұсқасы менен бiрге толық бир китап етип шығарған.⁶ Ал енди «Орта Азия очерклерi»

¹ Вамбери. Очерки Средней Азии. 221 бет.

² Вамбери будла сонда, 226 бет.

³ Вамбери будла сонда. 215 бет.

⁴ Вамбери Очерки Средней Азии дополнение к путешествию по Средней Азии) Москва 1868. 322—361 бетлер.

⁵ Вамбери Очерки жизни и нравов Востока Петербург, 1877, 315—342 бетлер.

⁶ Вамбери. Путешествие по Средней Азии. 114 бет.

² Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақсылар. Нөкис «Қарақалпақстан», 1992 ж. 230 бет.

деген кітабында мазмуну ғана берілген. Дәслеп ол немпе тилинде жазылған, кейін орысшаға аударылған. Орысшадан қарақалпақ тилине аударып усы кітабымызға киргизип отырмыз. Мүмкин оқушыларымызда XIX әсирде Батыс Европаға барған «Ахмед хәм Юсуп» дәстаны да қызығышылық туўдырар деп Вамберидиң жазғанын өзгеріссиз жәриялап атырмыз.

Бул дәстан, жас ўақтынан баслап ғайры дин Иранға жыртқышларша шабуўыл жасап жүрген ски ағайин батырдың тарийхына бағышланған! Ол елге шабуўыл жасаўынның себеби оннан дүнья басып алыў мақсетте емес «ол кәфир шийтлерди жазалаў мақсетинде болған». Уақыя Юсуптиң атланысқа шыққан баҳадырларына мынадай деп нәсият беріуинен басланады: «Намәрд пенен ҳеш ўақта сәўбет қылма, өйткени ол, сениң жасырын сырларыңды әшкара етеди. Өзиңниң сырларыңды жаман жерлерде айтпа, өйткени ол сырцң сол күшпен баслап сыр болыўдан қалады. Мухаббатсыз гүлден жапырақ жақсы. Жарамсыз туқымнан, қурғақ жер жақсы. Ақылсыз жолдастан таяқ жақсы, өйткени ол сениң жол бағдарыңды душпанға билдиреди. Ҳеш ўақта ақмаққа ақыл айтпа өйткени бәри бир ол сени тыңламай ақыры шуқанаққа түседи. Намәрдтиң үйине меҳман болып барсаң, күшиктеи саған топылады хәм кемшилгинди табады. Ал ҳақыйқый қаҳарманның көлеңкесине өзиңди қурбан етсең болады. Ол кәбирлерди жоқ етиў ушын қылышын қынабынан шығарады. Қорқақ пенен жаўға бармаң, өйткени ол душпанға өзин көрсетиў менен турмай, сени де көрсетеди». Юсупбек тағы былай деди: «Бул ўатан енди бизлер ушын жоқ десе де болады Досларым! Намәрдлар өзлериниң жағдайын өзлери билмейди, олар ашыўлы, ашшы тиллерин иске сала баслады».

Батырлар жолға шығады, олардың қаҳарманлықлары туўралы хабарлар узақ жерлерге, соның менен бирге өзлериниң Ұатанына да барып жетеди. Сол жерде ол ўақытлары майда князлер басшылық етеуғын еди. Солардың ишпен бирсүй бул атақлы жаўынгерлерди хызметке алғысы келеди. Әскерий кәсиптиң жоқарғы әмелий дәрежесин, усындай болады (хызметке алышыўы үлкен жетискенлик). Юсуп княздиң усынысын жолдасларының келисими менен қабыл етеди. Олар және Испаган патшасы Гөзал—Шахқа қарсы атланысқа шығады. Өзбеклер күшли болса да парсылар сумлықлығы менен жецеди. Еки батыр да әсирге алынады хәм кисен салынып Иранға алып барылады. Бахытсызлық батырдың жүрегинде қайгы уўайым пайда етеди, өйткени қоршап турған душпанға муражат қылыўдың пайдасы жоқ екенин биледи. Сонылықтан ол өзиңниң қайгысын дөгеректеги таўларға айтып былай дейди:

«Қар жамылып, жалтырап турған таўлар! Мениң не бәлеге ушырағанымды билесизлерме? Мен бул кәбирлердиң қулы бол-

дым; Мениң жыгылғанымды көрдіңдерме? Мениң көз жасымды таулардан басқа ким көреді. Бул жерге басымды қамшыдан қорған келгенімди көрдіңдерме?! Пәйлейин, қырқ жигитім алыста қалып, өзім гапыл болып, жолдасларым қырағы бола алмай қалдығой. Көзімнен қанды жас ағып, Ахмедбекті бірге алып келгенімди көрдіңдерме? Мен қан ишин жүрмен. Бул дүниеда мениң қайғым жүдә көп. Кәпір атлы мен ишяда, жүргенімди көрдіңдерме? Бек Юсуп айтар бауырым дағлы, азап көргенмен не қыйлы, ат алдында қолым бағлы жүргенімди көрдіңдерме?» Оны Зинданға таслайды. Зинданның ишинде қыйланып жатырған бір Мусулманды (Суннит) көріп оның менен Юсупбек дос болады. Ол адам Иран патшасының түсен жорығаны хәм Зинданның баслығының қызына ашық болғаны ушып усы Зинданға түскен екен. Дәстанда усы жерге дейін қахарманлық ұақыялар хәм диний талаптар әдгиме етилсе, усы жерден баслап, тарихқа сүйінүшilik араласады. Юсупбектің үйинде қарындасы хәм сүйінлиги қалған еди. Қарындасы агасын сағынып, қыйланып өзіне хызметкерлерин шақырып агасын қайғырыу белгисин ретинде шашларын жайдырады. Ал сүйінлиги болса Юсуп туұралы тезирек бир хабар билгисин келип, оған асырау тырналарын ушырып жибереди. Оларға мынадай тапсырмалар береді: «Әй Юсупбектің бес тырнасы! Ол қауаға шығып № қаласына ушып барың. Бар күшінизди салып, таудан ушып өтңи. Юсупбекти көріп, тез кейин қайтып, сизлерди далацлық жерлерде қаршыға көріп қалмасың. Мен бийшараның жүрегимнің шыдайтуғын түри жоқ. Тезирек ушағөриң, оның ден саулығын билгүдең тез кейин қайтыңдар?! Мен бир ашылған гүл едим, бул бүлим уштыда кетти. Егер мениң достым тири болса қанатларыңызды кеўилди қағып кейин қайтыуға асығың. Қызыл гүлдер солған болса, оның өмирін өшкен болса, егер мениң достым өлген болса, қайғыға түсип жылай-жылай қайта бериңдер. Әй құдайым әй! деп қанатларыңыз бенен қауаны шарлап, тилеклер менен нәзеринизди аспанға қаратыңыз! Үргенч шәхәринен аспанға шығып № қаласына ушыңыз. Дурыссы хабарды еситкеннен тезирек кейин қайтыңыз. Гуль—Аселдің тилегин қабыл етиңдер. Оған мениң жүрегимнің қайғысын жеткеріңдер. Өлген болса, оның қәбирине барып, оннан мениң ушын бир қысым топырақ алып тезирек жеткеріңдер!

Тырналар өзлериннің бахытсыз ийеси жатырған Зинданға келип оны айналып жүреді. Зиндандағылар оны көріп тырналарға тапсырма берип Уатанына қайтарады.

«Әй, аспанда толқынланып айланып жүрген тырналар. Тағы ушыңдар мениң сәлемімди мениң халқыма жеткеріңдер. Әй сизлер оңға солға нәзер салып жүрген тырналар, ушыңдар мениң сәлемімди, мениң халқыма апарып бериңдер. Бийик аспанда тырналар пәл-пәллеп ушып жүр. Олардың алыс жолда қанатла-

ры шаршайды. Бул Зинданда мениң қайғым еле даўам етеди. Мениң сәлемнамамды, мениң туўысқапларыма бсрегөрпц, Хорезм қаласы бул мениң Уатаным. Онда мениң достым қалды, мениң сүйгилпгпм қалды. Мениң мийирманьыма, мениң қымбатлыма, мениң мәминиме, мениң анама, мениң каабама сәлем айтыңлар. Қайғы таўында бийпк қарағайлар өспекте. Жаслар хәм қариялар мениң ушып хәммениз тилек тилей көриңиз. Мениң ушып қараңгы гүз келди, егерде мениң өмиримниң гүллерп тағы ашыларма еди. Мениң кишкене, бийшара қарындасыма тәжим берипиз. Хәр күни қыр дөгерекке нәзер салып мени күтетугып, айралық дәрти ишпн жандырып атырған, қайғыға шомылып шашып жайып бозлап отырған, жолларға қарап, «ол келмедп-аў» деп қайғылы гүрсинип отырған, менипн айра түскенлигинен жүреги жарадар болған мениң қостарым, мениң Гүл—Аселиме тәжим берипиз! Сизлер жолда жети таўдан өтпн бир күннен соң Хорезмге жетесиз. Ядыңыздан шықпасын әй тырналар, сизлер Юсупбекти көрдиңлер, мениң атымнан нәмәрт беклерге сәлем айтыңлар!»

Қуслар ушып кетеди, батырлар Зинданда бунипн кейпн де узақ ўақыт жатады. Ақырында оларды өлпм жазасына буйырады. Бирақ, Мусылманшылықтың құдиретли күшп оларды аман алып қалады. Хеш жарақ оларға өтпейди. Иран патшасы буны есиптип, баҳадырларды алдына алып келпүди буйырады. Иран патшасы Юсупбекке: мениң Сарайымдагы шайырым Көкче менеп айтысасаң! Егер оны жеңсең онда азатлық алып елпне қайтасаң дейди. Юсуп батырлық пенепн қосық айтады, бирақ,—ол тиранды мақтамай өзпн-өзи былай дейди:

«Мениң халқым жақсы халық. Оның қысы да жаз, жазыда жаз. Оның бағып бағманлар тәрбиялайды. Соңлықтан мийўесп мол. Фаррылары ақ шатырларда жатады, жипгтлерп ащшылық етеди, жаслар дослық жәмәәтте жасап күплерпн хәзлик пенепн өткермекте. Оның атлары жүйрпк, сен оның шаңынада ерпсе алмайсаң. Оның қуслары, егер ашыўы келсе адамларды да алып бәлент аспанға ушады. Егер де оған мен туўралы хабар жетсе, бир күшпнц ишпнде бул жерге пүтпн бир армия жетип келеди. Оның оқ жайышып тартатугып жипн алты қадақ сымнан пеленген. Оның Киязлерп әдиц басқарады... Мени тыңла көпир гөзалла: егер де мен бул жерге қайтып келсем қылышым менеп силтегенде 100.000 адамды өлтпремен. Халқымның қылышы Испаншан, оның қалаларында бай базарлар бар. Оның жерлерп гүллалаға бөленген. Оның отлақлы жерлерпнде сұўып, қояп хәм қаршығалар көп. Олардың сақыйлығы хатам тайға мегзер. Олардың көсемп Берамамға (Пайгамбарға С. К.) мегзер. Олар урыс күшп—Үрпстем, урыс майдашындагы қахарман. Мен болсам күшпсиз тутқынман, бирақ көпирлердиң буган басы аўырмайды. Қу-

дадан буйрық болмаса шыбып да өлмейди; мені жөнсіз көз жа-
сымлы төгнүге мәжбүрleme».

Юсупбек жеңеди, дүньяға батып, Үргенче қарай жүреді, ақырында бахытлы болып елше жетеді. Уатанының жоқарғы дәрежеде күтпн алғанлығы шайырлар тәрбиенен жүдә шеберлік пенен сүүретленген. Юсуп өзінің қостарын хәм қарындасын көргеннен кейін, олар менен бирге көп жыллар бойы көз жасын төгіп соқыр болып қала жазлаған өзінің анасы Лалаханға барады. Оған қууанышылы хабар айтады, бірақ, ол дәслеп ипанбай былай дейди:

— «Мені сағыныш майырды, сени сирә көрерменбе екен менің қымбатлы қулыным? Көп ұақытлардан берліп өткір нәзерімди жолға қаратып отырман, ырастанда енді мен сени көрерменбе менің перзентім? Айралық қайғысына батып отырып, мен тек сени ойлап жүрмен-ғой, сени көрлүдн шыдамсызлық пенен күтпн отырман. Егер сени таба алатуғын болсам пүткіл дүнья жүзіні пз-
леп шығар едім, таба аларма екенмен менің қымбатлы перзентім?! Бұлбұлге уқсап жалынышылы түрде сайрасамба екен. Ман-
сурға уқсап өзімди өзім қыйнасамба екен. Дширине¹ қусап көз-
ден қанлы жас төксембекен, мен сени сонда табармекенмен менің нәрестем? җ. т. б.»

Анасына Юсупбекті алып келеди. Ол алыслаўда турады. Ана-
сының налып атырғанын көріп өзі де айралық қайғылары туў-
ралы айта бастады. Анасы оны даўысынан таныйды. Қууанышы
қойшына сыймай ол баласын мына сөзлер менен қарсы алады.

«Жети жыл тутқында қыйналған, менің жарадар жүрегімнің
сми сен ғой? Менің жұлдызым қайтадан жақтырып менің қый-
налған түшлерім тамам болды ғой. Әй менің халқымның жерім-
нің князы, сен Рустемсең, сен дүньяның қаҳарманысаң. Менің
Юсупим, сен менің жақты күнимсең, Сен менің сәўкелемсең, сен
менің өмірімнің жарасығысаң. Лалахан өзінің баласына ийе-
лік етти ғой, оны Аллатаала жарылқадығой. Жүрегімдеги бар-
лық қайғылар, аўырманлықлар кетсин, өйткені менің балам, ме-
нің нәрестем маған қайтып келдиғой!».

Бираздан соң бирин-бири жақсы көргенлердің некелері қы-
йылады. Бірақ, жаңа ұақыялар туўралы ойлар батырларды ты-
ныш жатқармайды. Юсупбек тағы әскер жыйнай бастайды. Оған
барлық Орта Азия халықлары қатнасады. Ол Гюзель-шахтан өш
алмақшы болады. Юсупбек жеңіп шығады. Зинадада танысқан
Қамбарды азат етеди. Жеңілген душпанды салық төлеўге мәж-
бүрлеп, үлкен даңққа ерисип, Юсупбек үйине қайтады.

Юсуптиң Гөзал—шахтап талабы: «Ол № қаласының барлық
ғәрежетлерин маған бериўи керек. Ол маған қырық мың зербарақ

¹ Вамберидиң кітабында усындай болып алынған.

(алтын қағаз), қырқ мың қамқа ишик) жиберсин. Барлық алған салықларын, бажыларын маған берсин. Оның үстине қырқ мың қасыл тауарлардан тигилген кийимлер, алтын ерли қырқ мың жауынгер атлар, қырқ мың урғашы хәм еркек түйе, алтын қамарлы қырқ мың қул, сулыұ көзли қырқ мың бала, қырқ мың бағылған (соғым) қарамал, қырқ мың жалғыз мүйизли шынжырлы бугалар (посорог), қырқ мың тилла мыйық қағылған геуиш, қырқ мың сунқар, дәстелери алтын сым менен оралған қырқ қамшы, қырқ мың бедеу ат, төрт мың түлки, қуйрықлары тоғадай бүгиллип туратуғын қырқ мың ат, қырқ мың жаяу әскер; қырқ мың атлы әскер, сулыұ бетинде қалы бар, буйра шашлы қырқ мың сулыұ кәруан басы бересен. Оннан да басқа ол жүдә шырайлы алтын қамарлы қырқ мың дәу, қырқ мың малақай хәм алпыс мың сәлле, жетпис мың қозылы қой хәм қошқар жиберийи керек. Юсуп тағы тез арада маған берийге жүз мың орыс ақшасын хәм он лаген алтын таярласын деди.

«Өзбек дәстанларының бири болған Ахмед хәм Юсуп дәстанының мазмуны усиннан ибарат,—деп дауам етеди Вамбери,—бундай дәстанлар оларда оғада көп хәм жергиликли халық усиндай әдебий шығармаларды жақсы көреди».¹ Соның менен бирге Вамбери Хорезмшахлар тууралы бул жерлерде үлкен шығармалардың бар екенлигин хәм оларда Хийуа ханы Мухаммед—Эмин хан хәм Қоқан ханы Мухаммед Али ханлардың ислери баян стилетуғынлығын хәм усы шығарманың көп жерлеринде өзбеклердің миллий сезимин хәм миллий мақтанышын көрсетуғын жерлери бар екенлигин² айтады.

Дәстанлар менен бир қатарда Орта Азия халықларында сүйишлик, үрп-әдет, дәстүрлерге бағышланған қысқа көлемдеги шығармалар көп ушырасады, мен олардың бир қатар қол жазба жыйнақларын Орта Азиядан алып кеттим, олар сапасыз қағазға жазылған, мухабалары жақсы ийленбеген терилерде исленген,—деп жазған Вамбери.³

Вамбери Орта Азияда тек Хийуа ханлығында поэзия, қосық оғада жоқары бақаланады деп көрсетеди. Ол «Хийуада еки ағайынлы шайырлар менен таныстым, бирейи Мунис жүдә жақсы поэма жазған (Оны баспадан шығараманба деген ойым бар), екнншиси Мирав оның шыдамлығы соншелли ол өзбек-түрк тилине Мирхонды аударған»⁴ деп көрсетеди ол. Демек, Вамбери Хийуа ханлығындағы әдебият пенен жүдә жақсы таныс болған. Оның жариялаған мағлұматлары Орта Азия әдбияты хәм мәдениатын үйренуу ушын үлкен әҳмийетке ийе. (С. К.).

¹ Вамбери. Очерки Средней Азии., 327—335 бетлер.

² Вамбери. Очерки Средней Азии, 335—336 бетлер.

³ Вамбери. Будда сонда., 336 бет.

⁴ Вамбери. Путешествие по Средней Азии., 303 бет.

ВАМБЕРИ—ҚОҢЫРАТЛЫ ЫСАҚ МОЛЛА ТУУРАЛЫ

XIX әсирде Қарақалпақ жеринен Россия, Түркия, Арабстанға (Меккеге) барған адамлар тууралы аңыз түрінде болса да мағлыұматлар ушырасып туратуғын еди. Бирақ, Қарақалпақстаннан сол әсирде Батыс Европаға—Венгрияға барған адам тууралы мағлыұмат бизге бурын ушырасқан жоқ. Бул мағлыұматты биз биринши мәртебе Вамберидиң китабында көрип отырмыз.¹ Ол адам усы жұмысымыздың бас бетинде Вамберидиң Қоңыратқа барыуына байланыслы болған себебин айтқан Қоңыратлы Ысақ молла еди. Ысақ молла Вамбери менен Хийўада танысқан күниен бастап (1863 июнь), оның менен бирге Будапештке дейин (1864 май) барған. Вамберидиң Орта Азияға болған саяхатының сәтлн болыуында Ысақ молланың тутқан орны үлкен. Ол Вамбериди көплеген қыйышылықлардан аман алып қалған. Вамбери саяхатта жүргенинде еки жағдайдан қорққан. Бириншиси, сөйлесіўге келтирмей бирден өлтирип таслаўдан (бул тууралы биз усы мийнетимиздиң кирис сөзинде жазғанбыз), екнншиси түсинзе, ямаса аўырғанда сандырақлап өз тилинде сөйлеп қойып, басқаларда бул өзге адам деген гүман туўдыраманба деп қорқып жүрген. Хийўадан Бухараға қарай жүргенде Вамбери безгек болып қатты аўырады. Сонда ҳәте ес-түсин билмей қалған күнлери де болған. Усы жағдайда егер маған Ысақ мола қәўендерлик етпегенде мүмкин мен әшқарада болыўым, өлип те кетнўим мүмкин еди дейди Вамбери. Солай етип, Ысақ молла Вамберидиң ең исеимли адамы болған.

Вамберидиң мийнетинде Ысақ молланың қайсы миллеттен екенлигин ҳеш ушырата алмадым. Көбинесе оны «молла», «Қоңыратлы молла», «Мениң моллам» ямаса «Жас молла» депте атайды. Айырым жағдайда оны «татар» депте жазады.

Ол «Орта Азия очеркleri»... деген китабының Ысақ моллаға арналған X бабын «мениң татарым» деп атаған.²

¹ Вамбери. Очерки Средней Азии (дополнение к Путешествию по Средней Азии). Москва, 1868, 140—153 бетлер.

² Вамбери, «Очерки Средней Азии»..., 140 бет.

Биз жоқарыда айтып өткендей Вамбери өзбеклерди, қарақалпақларды хәм қазақларды хәммесин бир қосып татар депте атаған. Соған қарағанда әлбетте, Ысақ молла Волга бойларындағы татарлардан емес шығар. Бирақ, усы мийнетиниң 278 бетинде Вамбери қарақалпақлар тууралы мағлыұматты «молладан» алғанлығы хәм оның қарақалпақ екенлиги ҳаққында жазады. Усы «Моллада» Қоңыратлы Ысақ молла болыуы итимал. Ал енди өзиниң «Қоңыратлы Ысақ молла» деген статьясында Жапақ Шамуратов Венгрия академиясының Ҳақыйқый ағзасы Ибжер Беденциң (1836—1892) мағлыұматына тийкарлана отырып «24 жаслардағы өзбек молласы Ысақ»—деп жазады. Соның менен бирге бул бизиң ушын жүдә қызықлы статьяда автордың сөйлескен информаторы былайынша мағлыұмат береді. «...1932 жылы тууылдым... Кемпир апам жесир қалғанда қызы мениң анам Айтгүл Худайберген қызы (1900 жыл тууылған) бир ярым жасар екен. Анасы Сейтхожа дегенге турмысқа шығады. Ол анамды өз қызынан зыят тәрбиялап, сауатын ашқан, теңине узатқан. Әкемде өзбек миллетинен Қоңырат урыуының құрамындағы Ҳәким ата Хожаларынан. Сейтхожа атам анама гүрсинип айтып отырады екен. «Әкем Исмайыл Ибраҳим улының Ысхақ атлы ииси болды. Сен тууылмасыңнан үш мүшел жыл бурын алыс журттан Рашид хажы деген дәруиш келип... Ысақ ағамды Меккеге Ҳажыға апараман деп изине ертип кетти».¹ Демек бул мағлыұмат бойынша Ысақ молланы Хожалардан десекте болады. Солай етип Ысақ молланың шығысы оның менен илес болған Вамбериңиң көрсетүүинше ол «Қарақалпақ қәбилесинен шыққан молла», «татар», Ибжер Беденци бойынша өзбек, Ж. Шамуратов бойынша өзбекхожа. Мүмкиң изертлеушилер оның қайсы миллеттен шыққанын анықлай берер, бирақ, бизиң ушын Ысақ молланың қарақалпақ жеринен шыққаны әҳмиетли. Оның Қоңыратлы екенлигин хәшким бийкарлай алмайды, демек, ол бизиң жерлесимиз. Қарақалпақстан жериниң үәқиди Қоңыратлы Ысақ молла XIX әсирде бириңши мәртебе Венгрияға барып батыс Европа мәдениятының раўажланыуына үлес қосады. Усы көз-қарастап өзимиздиң жерлесимиз Ысақ молла бизди қызықтырады хәм биз оған мақтанамыз. (С. К.)

Бул жумыстағы бизиң мақсетимиз—Ысақ молла тууралы Вамбериңиң мағлыұматын оқыушыларымызға усыныўдан ибарат Соның ушын енди сөзди Вамбериңе беремиз. Ол жоқарыда айтылған китабының «Мениң татарым» деген бабында Ысақ молла тууралы төмендегилерди баян етеди. «Буннан тек еки жыл ғана бурын кең шапанға оранып, көшпелилердиң әпиўайы аўқатып

¹ Жапақ Шамуратов, «Қоңыратлы молла Исхақ», «Еркин Қарақалпақстан» 1995, 15 июль, № 111—112 (16572).

жеп жүрген азиялының хәтте Орта Азиялылыкың өңди бүгин Европа кийимин, оннанда бетер тар венгер костюмын кийип жүргөшпне хәм батыстың аўқаты менен әдеп-үрпине дерляк пүткиллей көнип кеткенлигише, кеше ғана Мухаммед—Әминнің Медресесиниң бир өжиресинде отырып, бир неше саат даўамында Ислам диниң үйрениң, намаз оқып отырған татардың өңди бүгин Европа Академияларының биреўиниң китапханасында философия, улуғ-ма тарийх хәм ширкеў тарийхы бойынша авторлардың грек, латын хәм басқа тиллерде жазылған үлкен китапларын ақтарып отырғанына, Европаның атын жеркенишлик пенен тыңлап, өзлериң ерси мәкемелерин хәм көз-қарасларын бирден-бир дурсы деп есаплайтуғын азиялының өңди бүгин Европа газеталарының бас мақалаларып оқып отырғанына, Европа сиясатлары хәм ислерин талқыға салып, еки дүньяның (мусылман дүньясы менен европа дүньясының С. К.) айырмасы туўралы жүдә өткир пикир айтып атырғанлығына ким хайран қалмайды?

Усы айтылған адам Меккеге бармақшы болған Хажы, мениң менен Хийўада ушырасып, маған шын жүреги менен берилип, Қараматлы қалаға барыўдың орнына хәзир мениң менен бирге Венгрияның пайтахтында жасап атырған мениң моллам—Ысақ еди. Бир қанша адамлар Вамбери өзиниң татарын бундай мәртликке қалайынша ийтермеледи екен деп қызықсынды. Әсиресе олар мениң диний дәруиштен бирден Европа саяхатшысына айналып кеткеним моллаға қандай тәсир еткенлигин билиўге урынды. Бирақ кимде ким мени бирден дәруиштен Европалыға айлаңып кетти деп ойласа қәтелеседи. Жоқ, олай емес. Мен бирден Европалы түрине өзгерип кеткеним жоқ. Бул кем-кемнен, әстен-әстен иске асырылып барды. Бул өзгеристиң хәр бир басқышы қызықлы болып өтті. Өйткени сол хәр бир басқышта шығыс адамы менен батыс адамының минези айрықша болып көринип турды. Хажыйқаттанда буның тарийхын толықлаў етип айтыўға турады.

Мен бурын айтқанымдай, бизлер Хийўада ушырастық. Ел ге-зиўди әрмап етип жүрген жас молла,—мениң татарым Меккеге барыў ушын өзине жолдас излеп жүрген екен. Ол мени түрк, Қараматлы жерде туўылған деп есаплап, сеннен басқа жақсы жолда өңди маған табылмайды деп биринши көргеннен ақ ықласы менен маған жабысып алды. Дәслепп ол мени жүдә билимли фанатик молла деп есаплады, сонлықтан ол маған оғада үлкен хұрмет пенен қарады хәм мениң хәр бир сөзимди жүдә дыққат пенен тыңлап жүрди. Бухара, Самарқанд, Қарши, Окусстың жағалары арқалы жүрген барлық саяхатларымызда бизлердиң арамыздағы қатнасық усындай болды, мениң де оған болған исенимим барған сайын артып барды. Мен оның ойлап жүргениңдей әўелийе адам емес екенлигимди де билдирип қойыўға тырыстым. Бизлер хажыйқый дос болдық хм азғана ғәрежетлеримизди бир қалтағ

салып жүретуғын болдық. Бул адамның хасыл, ақкөкірек адам болғанлығынан, оның мәртлик, садықлық пенен маған ислеген хызметлери хәм шын дослығы хақыықатында мениң усы жалғыз жүрген кәуипли жолымда жубаныш хәм үлкен тирек болды. Бирақ, мениң татарым мениң менен жүдә жақын қатнас жасаўға қыйынлық пенен хәм онда да әстен-әстен барып көплигип кетти. Мениң хызметшим болыў оған унаған болыўы керек. Бизлердиң саяхат жасаған күнлеримизде ол шөпшек териў, ун табыў қусаған, басқа да қыйын жумысларды ислеўди өз алдына ўазыйпа етип қойды. Мениң ўазыйпам хақлап пул табыў қусаған жеңилеў жумыстан ибарат болды. Кеште ол аўқат писириў менен шуғыланды. Аўқатты дәстурханға қойып, мен оннан еки-үш мәртебе аўзыма салмағанша ол аўқатқа қолын апармайды. Бундай хұрметлеўи оның маған болған исениминен келип шыққан сыйластықпа ол жағын билмедим, бирақ, ол мениң менен тең дәрежеде болыўдан удайына бас тартып келди. Мен, оның маған болған ықласын қайтарғым келмеди хәм оның ислеген хұрметлерине көне бердим.

Бухарадан қайтып, Окусстың шеп жағасына өткеннен кейин мениң қудайға сыйыныўларым барған сайын кемий баслады. Намаз оқыў, дәрет алыў алла-таала туўралы пикирлер бара-бара сийрексиди. Мениң татарым әлбетте буны сизди, бирақ, тынышсызланбады. Ол мениң хәрекетлериме қарай хәрекет ислеп жүре берди. Маған диний сораўларды бериўди сийреклетти хәм мениң хайран қаларлық Европа еллери туўралы гүрриңлеримди дыққаты менен тыңлайтуғын болды. Бундай гүрриңлерди әдетте түнгі жүрислер уақтында кәрўаннан ски-үш адым кейинлеў қалып екеўимиз қатарласып қиятырғанда сөйлесетуғын едик. Мени қоршап турған жабайышылықтың ишинде өзиме жүдә қымбатлы болған батыс туўралы еске түсириў мениң ушын жүдә үлкен қуўаныш болатуғын еди. Мениң жолдасым болса, дүньяда Бухарадан басқада қалалар бар екен аў, шөлден өлип қаламан демей, ямаса қарақшылардың қолына түсип қалыўдан да қорқпай саяхат жасайтуғын елдиң бар екенлигине жүдә таң қалатуғын еди. Онын, адам жейтуғын адамлар деп есаплап жүрген европалылары, шығыс адамларының ойлағанындай жаўыз емес екенлиги хаққындағы мениң исенимли сөзлерим, оны хәммесиненде бетер хайран қалдырды. Басқа шараятларда бул сөзлерге ол инанбас еди, бирақ, бул сөзди тек Мырза, Устаз адам айтып турғаннан соң илаж қанша инанбаўға болмайды.

Жас молланың билимге ықласы хәм маған шын жүректен берилгенлиги менде толық исеним пайда етти. Ол барған сайын өзиниң Уатанласларынан бөлинип, маған жақынласа берди. Усы жас жигиттен хақыықаттанда бир нәрсе шығыўына көзим жеткеннен соң, оны қалдырып кетпеўге, ал мүмкиншилги болса өзим менен Европаға алып кетиўди уйғардым. Бул шешимге мен биз-

лер эле Гератқа жетпестен бурынақ келген едим. Усы қалада ол маған шын берілгенлігін хәм дослығын жүдә жақсы дәлйілледі. Мениң ол жерде басқа жерлерге қарағанда жүдә жәбір көргенлігим «мениң саяхатымды» оқығанларға мәлим шығар. Ғәрежеттин толық сапласыуы мени ашлықтың азабын көрiүге мәжбүрледі. Кеште сууық болғанлықтан мен түнде ҳеш уйықлай алмадым. Усы жағдайда мениң татарым үстиме өзиниң кийимин жауатуғын еді. Солай етип бизлер Гератта болған алты ҳәптеде көп азап шектик. Иранға барғаннан соң жәрдем беретугын адам табамыз деген мениң сөзлерим жолдасымды руўхландырып турды. Ол Ғайрыдин—шййтлердиң елинде бизлерге қандай жәрдем болыуы мүмкин деп ишинен ойланып туратуғын еді. Бирақ, ол маған толық исенгенликтен ҳеш нәрсе демей мен қусап Хоросаның пайтахтына барыуы үмит иенен күтті.

Ақырында бизлер Мешхедке келдик. Бул жерде Полковник Долмәдждин мениң менен болған дослық мүнәсибети жас жигит ушын жумбақ болды. Ол Долмәдждин европалы екенлігін билетуғын еді, бирақ Мухаммедтин нағыз динге берілген умметі, өзиниң рухый устазы болған мениң бирнеше саат түсникеніз тилде усы кәппр менен сөйлесип атырғаным хәм оның менен бир табактан аўқат жегенім оны қатты ойландырды. Полковниктин дегерегиндеги хәм қаладағы басқа адамлар мениң моллама мени дәруиш болып кийинип жүрген европалы адам деген гүманын айтқан. Бирақ, ол ашыўланып оларды қайтарып таслаған хәм ол менен ол туўралы ҳеш нәрсе сорамады, оның маған садықлығы мийтиндей болып қалды.

Тегераның жолында мийримсиз шййтлер кийини басқа болғаны ушын мениң молламның изине түсип алды. Мен оны олардан қорғап жүрдим. Сонлықтан ол маған бурынғыданда бетер садық болды. Әлбетте, мен де қорқпастан усы адам менен бирге бір ай даўамында шәлистанларда түнеп жүрдим. Егерде усы адамның басына жаман пикир келгенде ол мени уйықлап атырғанда абансат өлтирип, мениң атымды, қуралымды, ақшамды алып арқа бетке қарай түркменлердиң ишине қашып кетиуи мүмкин еді. Бирақ мен, бундай жаман пикир оның басына келеди деп ойламадым. Оның гезегі келгенде мен оған толық исенім менен мылтығымды, қылышымды, атымды тапсырып, тыныш уйықлайтуғын едим. Өйткени оның менен танысқан күннен баслап ақ оның қалал, зыянсыз адам екенлігине исендим Оған болған сол исенім хәм ұақта ақланбай қалған емес.

Шахрудта ол мениң европалы менен қушақласып атырғанымды екінши мәртебе көрди. Мениң моллам буған жүдә хайран қалып менен: «Мырзам, европалылар менен көрисиўинизди ҳақыйқаттанда жақсы ис деп ойлайсызба? Себеби, парсылар қуранды хәм пайғамбарды мойынлаған менен де олар кәпирден жүз мәртебе жаман ғой. Усының дурыслығына мен қуда алдымда ани

ишемен»—деди. Тағы бір англичанды көргеннен соң ол хайран болып, маған, европалылардың сыртқы көриніслері, адамлар менен мүнәсибеттері жақсы екен деди. Бірақ оның ушып европалылар менен қатнас жасасыу елде қыйын болды, ал енді бір неше саатлап олардың бетіне қарап отыратуғын еді. Оның өзіне сиңип қалған ески түсініклерінен қутылып қиятырғанлығы көрінседе, әл тартыншақлығы елде бар еді.

Бизің саяхатымыздың соңғы күнлерінде, Иранның пайтахтына жақыплаган сайын мен қуғанғанымнан хәр қыйлы опералардағы арияларды ысқырып хәм дауыслап айта басладым. Шығыста ысқыруу дәстүр емес хәм уят. Соған қарамастан «Трубадур», «Ернани» хәм «Лучий» операларындағы намаларды ысқырғанымда олар менің моллама унап қалды хәм ол меннен «Меккеде қуранды усы намаларды шертип оқыйма» деп сорау берди. Менің жоқ деген жуабыма ол бір түрлі болды.

Ахуандағы почтада менің жолдасым бириши мәртебе менің хақыйқый атымды еситти. Бул оның жүрегін қозғастырып қойды. Ол ойланып, ойланып ақырында маған сорау беріуді уйғарды. Мен оған бул сорауына Тегеранда жууап беремен дедім. Менің моллам уақытша тынышланды. Тегеранға келгеннен соң мен түрк елшиханасындағы ески досларыма кеттім. Султанның уәкиллери жас мырзалар, европа дипломатлары сыпатында өзлерінің костюмлері хәм әдеп икрамлылығы менен меннен де бетер европалыларға ұсап турды. Бул көрініслер менің моллама онша гүман туудырмайтуғын болды. Ал оның сүннийт мусылман ағайындарының жаңа мәдениаты тууралы менің түсіндириулерімнен соң ол Бухара менен Стамбулдың арасында ақылың уғрас келмейтуғын айырма барлығына кем-кемнен инапа баслады. Османлылардың удайына Европаның майла-шүйдесіне дейін еликлеуге урынатуғынлығын еситкеннен соң оның өзі сол жолдан жүрмей тура алмайтуғын болды. Оның үстіне өзі ушыратқан онша көп емес европалылар тууралы жақсы адамлар екен деген пикир айтатуғын болды. Солай етип, оның европалылар тууралы бурынғы жек көрнүшилиги, жаман пикирлері хәр күп сайын кемий баслады. Тегеранда ол, маған көп келетуғын менің уатанласым Сцанто менен танысып, оның менен дос болды. Сцанто Ысақ моллага Иранда тек еки мадьяр (венгер) бар: биреуи Рашид Эфенди, биреуи мен, ал мадьярлар түрклер менен тууысқан) бул кийим тигиуши филологтың өзінің тауып жүргені деген. Бул хабар татарды ойландырады, бірақ қәуестерлендирмейди. Себеби, бизлердин узақ уақыт бирге жасауымыз хәм дослығымыз оны көп нәрселерге көндирди. Оның үстіне түрклерге қарағанда оны, жақсы көретуғынлығымды билгенликтен аразыздағы аз гана миллий айырмашылыққа дыққат аудармады. Оя ықласы менен Тегеран көшелерін аралап Иранлылардың тілі хәм дәстүрлері менен танысты. Бизлер Иранның пайтахтын-

да бір неше хәпте болып, тағыда атларымызды ертлеп Константинопольға қарай жолға шыққанымызда ол жүдә қуғанды.

Усы ўақытқа дейинги шешимимиз Константинопольға келгеннен кейин, оны Александрия арқалы Меккеге жиберүүден ибарат еди. Бирақ, кешикпей ақ бул уйғарыўдың оған унамай турғанын хәм оның басында басқа ой пайда болғанын сездим. Европа қалбинде қурылған түрк ўәкиллигиниң жайына хәм Тегераандағы басқа ўәкилликлерге тез-тез барып турғанлықтан мениң татарым да Европа турмысы туўралы жақсы пикир пайда етти хәм онда мениң менен әжайып Европаға барыў ниетасы оялды. Енди оның дәслепки Қараматлы пайғамбардың қабирине маңлайып тийгизүү ушын болған талабының барған сабып қалайыпша кейин ысырыла бергенлигин түсинүү қыйын емес. Туўылғаннан қызықлы хәдийеселерди күсейтуғын адам болғанылынан оның дүрыс хәм таза пикирлери диний түсиниклерин үстем келип, Қараматлы Меккениң орнына, усы ўақытқа дейин өзин қорқытып киятырған хәм жек көретуғын Европа елине барыўды уйғарды.

Мен болсам, усыларды сезбегендей болып, Константинопольге келгеннен кейин, өзимниң татарыма Меккеге кетиўи ушын жол кирей пул бердим хәм оның менен хошласа басладым. Бийшара дөгерегимиздеги Минаретлер, топарласқан Мусылманларға қарамастан көзи жасқа толып, даўысы қалтырап маған былай деди: «Мырзам, мен бул жерде жалғыз қалдырма. Сиз менни «Түркестаннан бул жат елге алып келдиңиз. Бул жерде мен сизден басқа хеш кимди танымайман. Сиз қайда барсаңыз мен де сол жаққа бараман!»,—деди.

Мен оннан:

— «Ол қалай болғаны, сен мениң менен, Европаға бармақшымысан?» деп сорадым. «Бирақ, ол жақтан Мекке жүдә алыс хәм ол жерде мешит жоқ, дәрет алатуғын жер жоқ, мусылманлардың жейтуғын аўқатлары писирилмейди, сен қалай онда жасай аласан?»—дедим.

— «Пай, Европалылар сыйласықлы, зыянсыз халық екен, мен олардың елине ықласым менен барар едим, оннан кейин Стамбулға қайтып келемен»—деди ол. Мениң ушын усының өзи жеткиликли еди. Мен өзимниң татарымды түсиндим хәм үш күннен соң ол Дунай дәрьясында пароход пенен, европалылардың шаўқымлы бир топарының арасында Венгрияның пайтахтына қарай жүзди. Пароходта мен оның ойланып жүргенин көрдим. Дәслеп ол Европа аўқатларына қол тийгизбей жүрди. Бирақ, кейин аздан-аздан дөгереклериниң қарап алып, ол аўқатларға да хәм басқа нәрселерге де көнлиге баслады. Ал енди бирнеше күнлерден соң өзиниң Бухарадан алған кийимлерин кийип Пештиң көшелеринде қыдырып жүрди. Биринши күнлери көрген нәрселеринен соншама ойланып, ҳайран-ҳасиретлер болып қалғанлығы соншел-

ли ол дым үндемейтуғын болып қалды. Көшеге төрт мүйешли етип төсеп қойған таслардан баслап бәлент жайлар хәм Мина-ратларға дейін хәммесі оны хайран қалдырды. Европа қаласына бириинши келген бул сахра перзентиниң қызық сорауларына ерси хәм күлкинди келтиретуғын ескертиулерине хайран қаласаң. Көшедеги тез жүриулер, адамлардың хәм арбакешлердин хәрекет-лери де оны таң қалдырды. Әсиресе оны таң қалдырған хаяллар болды. Европалылар, сондай ақыллы адамлар бола турса да, өз-лериниң хаялларына қарап жүретуғын адамсыз, жалғыз өзін, қолайсыз кииймлери менен көшеге жиберетуғынына ол хеш тү-синсе алмай ақ қойды. Ол күндиз айырым, ұақытлары бирнеше саат телеграф сымна қулағын салып, не сөйлеп атырғанын би-лейин деп тыңлап отырады, ол кеште болса газ жанып турған темир шыраға, темир қалай жанады екен деп көзин айырмай ти-гилли отырады. Ол мехманханадағы үскенелердин хәммесин бул оғада үлкен байлық деп есаплады. Өзи адамларды кииймине қа-рап бахалайтуғын болғанлығынан оған хәмме үлкен Мырза болып көринетуғын еди. Ол жиийн-жиий «Қандай бахытлы ел, хеш жар-лы көринбейди ғой!»—дейтуғын еди. Бул хайран қалыушылыққа ол тез арада көшин кетти, Европалылардан қорқыудың ушқыны да қалмайды. Молла, хәммеге дослық мүнәсибette болып, бири-инши ушырасқан адам менен ақ иркимлей сөйлесип кете берету-ғын болды. Және бир хайран қалатуғынымыз бул жерде өзін хеш кимниң танымайтуғынына хәм түсинбейтуғынына қарамастан ким болса да, ким менен сөйлесип отырғанына итибар бермес-тен кеуилли түрде гүррицлесе беретуғын еди.

Мен оны өзим менен бирге Лондонға алып кете берсембе екен депте ойландым, бірақ, хәзирше оны Венгрияда қалдырыу жақ-сырақ болар дедим. Мениң досларымның биреуи оны ауылдағы үйине орналастырды. Бир жылдан соң Англиядап қайтып келсем мениң моллам қанан ақ венгер костюмын киийип алған, сәллени таслап, шаш қойып жалапбас жүр. Мен бугаң хайран қалдым. Бірақ, татардың өзін бийлеуи узын бойлылығы жаңа костюмын-да биленип тур. Венгер тилин ол тез үйренип алған. Мениң мол-ламды хәмме жақсы көрип қалған. Хәмме оны ықласы менен қа-был еткен. Мен оны усындай хәсем болып киийнген, қолыда қолғабы бар нашар менен ықласлы түрде сөйлесип турғанын би-риинши мәртебе көргенимде өзимнен-өзим күлли жибердим. Еки жыл бурығы Хийфа Медресесиндеги молла, ал енди мине нағыз сәтең жигит! Шығыс адамынаң иелерди күтпейсең. Ол Венгерге оқыуды хәм жазыуды үйренгеннен соң мениң досларым оны вен-гер академиясының китапханасына жұмысқа орналастырған. Ол сол жерде усы ұақытқа дейін ислеп атыр.

Оның менен Шығыстың турмысынан Батыстың турмысының айырмашылығы тууралы сөйлескенімде оның ушын өтмиш, гейде

жағымдылау болып ядга түсетуғын түстей көрннетуғынлығын сездим. Ол қазіргі жағдайын өткен жағдайына алмастырмайды. Ол Уатанын сийрек сағынатуғын еді. Біздің мәдениетты жақсы көріп кеткенлігінің себептері мыналардан ибарат: бириншіден, оған біздің мәмлекетиміздегі толық қәуіпсізлік, хұкіметте жауызлықтың, бийбастақлықтың болмауы унады. Орта Азияда қарақшылар жолларда хәтте тыржалаңаш адамды да тонайды. Қалаларда хәкімлердің жабайы бұйрықлары хұкімлік етеді. Енді ол мыңлаған адамлардан хәр күні урыссыз, жәнжелсіз, қан төгіспей ақ бир-бири менен қатнасық жасап атырғанын көріп, өз еліндегі жиін-жпий иске асырылып атырған өлім жаазалары, халықтарды бүлгішілікке алып келетуғын өз-ара қырғып урыстар ядына түскенде есенкирен, хәулығы қалатуғын еді. Екиншіден оны европалылардың жайлары үскенелеуі айрықша қызықтырды. Оның айтыуы бойынша бизлердің жайларымыз қанның сарайыңанда жақсы үскенеленген. Бизлердегі кийимнің, ауқаттың тазалығы, адамлар арасындағы жақсы мүнәсібет, усылардың хәммені оны магниттей өзіне тартып, барған сайын оны ұатанын ұмытуға алып келді. Үшіншіден, оған айрықша биздегі адамлар арасындағы диний хәм миллий айырмашылықтың билішер-билініс болғанлығы унайды. Ал енді шығыста болса ол айырмашылықтар жәмийетти дийұалдай бөліп турады. Оның ұатанында тек европалылардың еліне бараман деген ойы ушын ақ сөзсіз өлім жазасына гириштар етер еді, ал бул жерде болса, оны жек көрмей ақ хәмме шын кеуілден қарсы алып отыр.

Диний сезими жағынанда менің молламада бираз өзгерістер сезилип турды. Ол Шығыстан алыслаган сайын Фанатизм—(динге ақ көзлік пенен берилиў) пәсейип, мийрим-шапаатлилік хәм бара-бара тәртіптинде күшли екенін сезди... Бирақ, «Екі тәрептин (батысна, ямаса шығысна, Христиан динине ямаса Мусылман динине С. Қ.) қайсысын ол биротла таңлап алады, ол туўралы маған еле шешиўши түрде хеш нәрсе айтпады. Оны айтыў ушын, яғный ойын сыртқа шығарыў ушын еле көп ўақыт өтетуғын шығар. Оның ара-тура айтқан астарлы сөзлеринен усы мәселе туўралы ойлаып жүргенлиги хәм онда күшли ишки пикир гүресиннің болып атырғанлығы сезилди.

Батыс мәдениаты менен танысқан хәр бир мусылман, мәйли ол татарма, арапба, парсы ямаса түркпе усындай жағдайға түседі. Толық бир тәренке өтиў сийрек ушырасады. Батыс мәдениаты жақсыма ямаса шығыс мәдениаты жақсыма, Христиан билими жақсыма ямаса Мухаммедтин билими жақсыма деген үлкен сораўға жуўап бернў ушын Азия халықларына жүдә көп ўақыт керек»¹—деп жазған Вамбери.

¹ Вамбери. Очерки Средней Азии... 40—152 бетлер.

Солай етип Қоңыратлы Ысақ молла тууралы Вамберидиң жазған мағлыұматлары усылардан ибарат.

Жоқарыда айтып өтилген Ж. Шамуратовтың мақаласы бойынша Ысақ молла, Қоңыраттан кеткеннен соң бир ярым жылдан кейин тууысқанларына кәрўап арқалы тек бир мәртебе «Суў деген әлем гүлистан жәннет мәкан жерге келдим» деп хат жазып жиберген. Оннан кейин хабар-атар болмаған. Соның менен бирге Ж. Шамуратов бул дыққатқа турарлық мақаласында «Ысақ молла венгер илимпазларына өзбек тили, әдебияты Орта Азия тарийхы бойынша илимий мийнетлер жазыўларында жәрдем берген. Олар шығысқа тийисли мағлыұматлар бойынша молла Ысақ пенен ойласып кенесип турған болыўы керек»¹ деген пикир жүргизеди. Бизидше де бул пикир ҳақыйқатлықтан қашық болмаўы керек.

Мен 1969 жылы Берлинде болып өткен «Алтаистика» бойынша илимий конференцияға барғанымда Венгрия илимлер академиясының академиги Шығысты изертлеўши белгили алым Лигети Лайош пенен танысқан едим. Оннан мен Қоңыратлы Ысақ молла тууралы сорағанымда ол маған «бир жақсы жери бизлер жақында Ысақ моллаңың қәбирин таптық, ол Будапеште жайғасқан. Бирақ, елеге дейин Вамберидиң қәбирин таба алмай жүрмиз. Өйткені, 1913 жылы Венгрияда болған Эпидемия ўақтында көплеген адамлар өлип кеткен, бирнеше адамларды жыйнап бирге қосып жерлеўшиликте болған. Усы ўақлары Вамбери де газаланып, ол да бир топар адамлар менен жерленип кеткен болыўы керек. Ҳәзир оны таўып алыў жүдә қыйын болып тұр. Ал енди Ысақ моллаңыз бойынша мағлыұматларды Венгриядан излеп табыўға болады. Усы жылы, ямаса ендиги жылы сизлерге менің аспирантым барады. Мен оған «Вамберидиң Орта Азияда жүрип өткен жоллары бойынша» деген диссертациялық тема бекитип қойынап. Мүмкин сол аспирантымнан Ысақ молла тууралы қолда бар мағлыұматларды берип жиберермен. Сизлер оған Вамберидиң жүрип өткен жолларынан жүриўге жәрдем берши?»,— деп еди. Бирақ, Лигетидиң ол айтқан аспиранты Қарақалпақстанға келмеді. Арадан бес жылдай өткеннен соң Москваға барғанымда СССР Илимлер академиясының жатақ жайында бир венгер илимпазы менен ушырасқанымда мен оннан Лигети хәм оның аспиранты тууралы сорадым хәм оның келмегенин айттым. Ол илимпаз маған Лигетидиң сол аспиранты тосатпа қатты кесел болып, газалады деди. Соннан кейин мен оның не себептен келе алмағанлығын түсиндим. Вамберидиң жүрген жолларынан жүриў ушын Венгриядан басқа адамның келгенин еле еситпедим.

1994 жылдың жаз айында Үргенч Университетиниң профессо-

¹ Ж. Шамуратов. «Қоңыратлы молла Ысақ», «Еркин Қарақалпақстан», 1995 ж. 15 июль.

ры белгілі тарихшы, шәкіртім Алланазар Сабиrowтың кеудіңі сораў ушын барғанымда ол маған; менде Қоңыратлы Ысақ молланың Вамберидиң жәрдеми менен шыққан кітабы бар, оны маған бір венгер илимпазы берди,—деп еди. Мен көрейік десе, өзи наўқас болғанлықтан, кітапларының арасынан қарап таба алмады. Өзим таўып алып сізге алып барып беремен, сүўретке түсіріп аларсыз деп еди. Бахытқа қарсы Алланазар Сабиrow сол жылы гүзде қайтыс болып қалды. Енди ол кітапты Венгриялы алымлар арқалы таўып алыўымыз мүмкин. Не деген менен Ысақ молланың Венгрияда жүріп кітап жазғаны ҳақықатлыққа туўра келеди. Улыўма алғанда бизиң жерлесиміз Қоңыратлы Ысақ молланың ХІХ әсирде Батыс Европа мәдениатының раўажланыўына өзиниң үлесин қосыўы Қарақалпақстанлылар ушын айта жүрерлик ўақыя болып есапланады. Ысақ молла туўралы мағлыўматларды изертлеп табыў тарихшы, әдебиятшы қәлигелеримиздиң әдиўли ўазыйпасы болыўы керек.

ЖУУМАҚ

Вамбери өзиниң Орта Азияға ислеген саяхатында, соның тий- карында жазған мийнетлеринде, бундағы жасап атырған халық- лардың тарийхы, этнографиясына дыққат аударып қоймастан, ондағы үш ханлықтың (Хийўа, Бухара, Қоқан) мәмлекетлик дү- зимише, сиясий, экономикалық байланысына, Россияның ол ел- лерге тәсирине үлкен дыққат аударған. Соның менен бирге ол еки үлкен мәмлекеттиң яғный Россия менен Англияның Орта Азияға жүргизген сиясатын анықлайды. Бәлким усы көз-қарас- танба Россияның дипломатлары Вамбериди жақсы көрмеген хәм оны Англияның Орта Азияға жиберген «жансызы» деп жария- лаған. Бирақ, Вамбери Орта Азия ханлықлары менен Россияның экономикалық хәм сиясий байланысы туўралы әдил жазған. Мә- селен, ол, Россияның бул ханлықлар менен саўда қатнасығының жағдайы туўралы; «Бухараның, Хийўаның хәм Қаршының базар- ларын көргениңниң өзинде-ақ Россияның бул ханлықлар менен оғада үлкен саўда жүргизип атырғанлығын мойынлайсаң... Егер де биз барлық Орта Азия бойынша орыс затысыз, бирде үй, бирде ылашық жоқ десек асыра силтеген болмаймыз... Не деген менен орыслардың саўдасы Англиялылардың саўдасын қысып шығарып атыр. Оның себеби, мениңше, мыпалардан ибарат. Биринши, Россияның бул елдер менен саўдасы, буннан бирнеше жүз жылдан берли даўам етип киятырған болса, Англия менен саўда жаңа басланып атыр; Екиншиден, орыслар Англиячанларға қарағанда Орта Азиялылардың нелерди унататуғынлығын жақсы биледи; Үшиншиден бул жаққа Англиядан таўар алып келетуғын Герат жолы жарамсыз».¹

Россияның Орта Азия ханлықларына сиясий тәсиринің күше- йип баратырғанлығы туўралы Вамбери былай деп жазады: «...Оның ханлықлар менен жүргизип атырған оғада кең саўда қатнасықтары усы ханлықларда сиясатының да күшейиўине алып келди. Оның (Россияның С. К.) сиясий талабының күшейиўи, ақырында Орта Азия ханлықларын өзине қосып алыў менен та-

Вамбери. Путешествие по Средней Азии... Москва, 1974 ж. 369—370 бетлер.

мамланатуғын шығар. Қазірдің өзінде Орта Азия ханлықтары орыс патшалығының кеміс бір мүшесіндей болып тұр».¹ «Бұнан 25 жыл бұрын Россияның Орта Азиядағы сиясатына аз дыққат аударылатуғын еді. Англиялылардың Аўғаныстанды алыуы, орыс-иран келісімi, орыслардың Хийўаға қарсы экспедициясы (1839 жылғы атланысы С. К.) Петербург, Лондон дипломатларын Түркестан мәселесi менен шұғылланыўға мәжбүрледi. Бiрақ, оннан кейiн бұл мәселе тоқтап қалып едi. Өйткени, Англия өзiнiң (Аўғаныстандағы С. К.) ислерiнiң сәтсизлигiнен бұл мәселеден кейiн шегинiўге туўра келдi. Ал Россия болса әстен әстен хәрекет етiп өзiнiң шегарасын Түркестанның ишине қарай ысырып алды. Орта Азияның батыс бөлесiнде, айрықша Арал теңизiнде, оның жағаларында орыслардың тәсiри әдеўiр күшейдi деп жазған ол.² Вамбери Аралда, Эмиўдәрьяның қуяр жерлерiнде орыс параходлары удайына жүзiп жүредi, олар теңиздегi балықшыларға да жәрдемiн тийгизiп турады, сонлықтан орыслардың тәсiрiнiң әсiресе қарақалпақларға оғада күшли скенлiгiн де көрестiп өтедi.³

Солай етiп, Вамберидің мийнетлерi Орта Азия ханлықларының соның ишiнде Қарақалпақстанның тарийхы, этнографиясы, экономикасы хәм мәдениаты, олардың Россия менен байланысы туўралы үлкен дерек болып есапланады. Биз бұл жұмысымызда оның қолда бар мийнетлеринен мағлыўматлар алдық, бiрақ оның үйренiлмеген мийнетлерi елде көп. Олар келешек изертлеўшiлеримиздің дыққат орайында болыўы керек.

1 Вамбери. Путешествие по Средней А. Москва, 1974 ж. 379 бет.

2 Вамбери. Булла сонда... 381 бет.

3 Вамбери. Булла сонда... 382 бет.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Вамбери қарақалпақ жеринде	9
Вамберидің шығармаларындағы қарақалпақлар туўралы мағлыўматлар	21
Вамбери қоңыратлы Ысақ молла туўралы	31
Жуўмақ	43